

АХИЁР ҲАКИМОВ

ПОЙГА

Одил Ёқубов ва Тоҳир Малиқ таржимаси

1

Кўзга кўринар-кўринмас ёлғизоёқ йўл тоғ ёнбағри бўйлаб анча ерга чўзилиб боргач, саёзгина дарёдан ўтиб, тикка ўрлаб кетди. Пастда шох-шабба ва майда қайин ўсган яланглик қолди, олдинда қояли чўққилар кўринди. Ягафарнинг юраги ҳамон санчиб оғриётган бўлса ҳам у кўкрагини тўлдириб эркин нафас олди. Ғир-ғир эсаётган шабада таъсирида у бирдан енгил тортди, нигоҳи равшанлашиб, қорғин чеҳрасига қизиллик югурди.

Ягафар мамнун эди. У вақтни бой бермади, гарчи қора терга тушган бўлса ҳам бир нафас ором олмай олдинга талпинди. Ҳали замон кўриниб турган серсоя қайинзор анча йироқда қолди. Бу серсоя жой ўзига тортса ҳам, Ягафар бир зум тўхтаб, майсага чўзилмади. Марранинг яқинлиги уни олдинга чорлади. Энди чўққига чиқиб олса бас, у ёғи йўл нишабга қараб кетди. Шу боисдан ҳам Ягафар чарчоқ ва оғриқни ўйламай, жон жаҳди билан юқорига тирмашарди.

Албатта, у овулга телефон қилса дарҳол машина етиб келарди. Шунда у бу жаҳаннам иссиғида, ўтда қовурилгандек қовурилиб, пиёда имиллаб юрмаган бўларди. Йўлга чиқишдан олдин Ягафар шундай қилмоқчи ҳам бўлди. Шубҳасиз, раис бир сафарга гина-кудуратини эсидан чиқариб, «Волга»сини бўлмаса ҳам газик-пазигини унга юборарди. Лекин хаёлига келган бу фикрни дарҳол миясидан чиқазди. Майли, машинасиям бор бўлсин, турган жойида тураверсин. Бир бало қилиб, йўлга чиқиб олди. Шунингга ҳам шукур, яёв юрибоқ, етиб олади. Бу врач деганларининг ўз ҳукми, ўз қонунлари бор. Палатага қамаб қўйишса, чиқиб бўлмасиз.

Аввалги куни касалларни кўриш пайтида унинг тенгдоши врач хотин Ягафарнинг каравоти ёнида узоқроқ тўхтаб қолди.

— Соғайиб кетдим деясанми? Уйингни соғиндингми? Қани, нафас олгин-чи! Чуқурроқ, чуқурроқ. Яна...

Врач хотин уни у ёқ-бу ёғига ағдариб роса кўрди, гоҳ ўтқазиб, гоҳ турғазиб, кўкрагига обдон қулоқ солди.

Ягафар уруш даврида госпиталма-госпитал ўтиб юрган чоғидан билади: касалнинг дарди қанча оғир бўлса врачлар унга шунча меҳрибон бўлишади, ҳазил-мутойибалар билан кулиб гаплашишади. Касалнинг дарди оғирлашган сайин, врачларнинг далда берувчи гаплари ҳам авжига чиқаверади. Бу ердаги врач хотин ҳам аввал унинг атрофида парвона бўлиб қолди. Гўё хушxabар айтмоқчидек, нуқул табассум қилиб, фақат гапиришга эртароқ дегандек бўларди. Уни дастлаб кўраётганидаёқ шаддодлик билан: «Вой-бўй, ҳаммаёғинг қуроқ бўлиб кетибди-ю, азизим!» деб ҳазиллашган ва эски яраларини битта-битта санаб чиққан эди. Бу сафар эса, унинг кўкрагига қулоқ солиб бўлгач, қошларини чимириб бир зум ўйланиб тургач: «Ҳали ўн беш кун ётасан», деди. Ягафар эътироз билдирмоқчи бўлган эди, врач хотин:

— Ун беш кундан кам ётмайсан!— деди чўрт кесиб.

Шундан кейин Ягафарнинг ҳар эътирозига бир кундан қўшаверди. Қисқаси, Ягафарнинг оғзига сўк солиб, хўрсиниб қўя қолишдан бошқа чораси қолмади.

Ўн беш кун — икки ҳафта деган гап. Тишки тишга қўйиб, соатма-соат кун санаб ётишга тўғри келади. Тақдирга тан бермай илож йўқ. Сабот қилмоқ керак. Ана, баъзилар палатада олти ойлаб қимир этмай шифтга тикилиб ётишибди. Уларга қараганда Ягафарнинг ошиғи олчи. Таъбир жоиз бўлса тили билан учган қушни отиб олиши мумкин. Албатта, у ўз қудратидан ўзи кулиб қўяди, тупроқдан яралган бўлса ҳам, юраги бақувват, агар оддан йиқилаётганида ўпкасидан қон кетгани бўлмаса, суяги бутун. Хулласи калом, шифохонада ярим ой вақти бекор кетди демаса — бу ишлардан эсон-омон фориг бўлди. Кўкраги ҳам илгаригидек безиллаб оғримайди. Оғриқ чуқурроққа яшириниб олган. Гоҳи-гоҳидагина бош кўтариб, аъзойи баданини бир зирқира-

тади-ю, кейин уясига кирган йиртқичдай аста яшири-
ниб олади. Чинданам, ўн беш кунга нолимаса ҳам бў-
лади. Ахир бундан ёмон кунларни бошидан кечирди-
ку. Уруш охирида Шпреяда яраланганида ярим йил
узала тушиб ётмаганми? Ғалабадан кейин ҳам госпи-
талма-госпитал судраб юришди. Ана ўшанда сабр ко-
саси тўлганди. «Сабр қил, жангчи,— деб ўзига ўзи та-
салли берарди ўшанда.— Бу балодан ҳам қутуларсан
бир кун!»

— Ишқилаб бош омон бўлсин,— дерди рота коман-
дирининг сиёсий ишлар бўйича муовини.— Миянг иш-
ласа ҳар қандай офат ҳам чўт эмас. Сўнг нақл-пақлни
йиғиштириб қўйиб, ўз гапларига изоҳ берар: «Икки
ўт орасида қолдингми, питир-питир қилиб, ўзингни
ҳар ёққа отаверма. Вазиятни бамайлихотир ўйлаб
кўрсанг, қўрққанга қўша кўринганини англайсан»,
дерди. Буни кейинроқ Ягафар кўп марта бошидан ўт-
казди: ўзини сал босиб олса юракни ларзага солувчи
умидсизлик ҳам тарқар, оламни кўзига қоронғи қи-
либ турган булут янглиғ қайғу ҳам тўзғиб, борлиқ ча-
рақлаб кетарди. Шу-шу Ягафар ўзининг тизгинсиз
ҳис-туйғуларини жиловлашга, врач билан баҳслашмас-
ликка, хулласи калом, чидашга қарор қилди. Аммо ба-
рибир тоқати етмади. Ўзидан ранжиб бўлса ҳам доктор-
га ялиниб-ёлвориб юриб, касалхонадан чиқишга
муяссар бўлди. «Умримда бунақа ўжар одамни кўрма-
ганман!»— деди охир-пировардида доктор хотин тоқа-
ти тоқ бўлиб. Ягафар жавоб бермади. Бу гап тўғри бўл-
са нима ҳам дерди? Айб сендами — оғзингни юм.

Лекин қанчалик айбдор, қанчалик ўжар ва қаттиқ-
қўл бўлмасин, Ягафар ўз манфаати учун кўп киши-
нинг миясини ачитадиган бир тентак эмас-ку! Турмуш-
да у яхши-ёмонни кўравериб, қиттаккина бўлса-да ақл
орттирди.

Баъзан шундай ҳам бўлади: одам ўзича ҳамма
нарсани ўйлаб, режалаб, бичиб-тикиб қўяди, лекин
бир кун арзимаган бир нарса худди кутилмаган эпкин-
дай, тасодифан кеп қолади-ю, ҳамма нарса ағдар-
тўнтар бўлиб кетади. Олдин ўзинг ҳам ҳайрон бўлиб
қоласан — наҳот шу арзимаган воқеа қўлимдан тизги-
нимни юлиб олган бўлса, деб ўйлайсан.

Ҳа, худди чанг кўтарган енгилгина шабада бўрон-
га айланишини сезиш қийин бўлганидек, арзимаган

тасодифий ноткинчилик юрагини катта ғалаённинг илк учқунларини солишини ҳам пайқамай қоласан. Тасодифий бир ҳаракат, суҳбат вақтида ярқ этиб хаёлингиздан ўтган фикр учқуни — бу учқун сув сатҳини билинар-билимас титратиб ўтган шабада нафасидек беозор туюлади, лекин бир пайт қарабсизки, бу шабада қирғоқларни емирувчи довулга айланади, хаёлингиздан ярқ этиб ўтган фикр эса вужудингизни ларзага солади.

Ягафар ҳам шундай бўлди. У тақдирига тан бериб, врачларнинг айтганини бажо келтириб, дориларни канда қилмай юриб, кун санаб юрган эди, тўсатдан уни кўргани Талха келиб қолди.

Тушки овқатдан кейинги уйқу сдатлари эди. Эшик пойлаб ўтирган ҳамшира кампирни авраб, у бунақа ишларга уста эди, Ягафарни кўчага чақириб олди.

— Қўшнига ҳурмат — оллога ҳурмат демоқдир, — деди у вазминлик билан. — Сен бизларни кўп иззаг қилавермасанг ҳам биз сени ёдимиздан чиқармаймиз. Мана, келдик, соғиниб ётган бўлса керак деб.

Талха қиттак отиб олганди. Одатда у қиттак-қиттак қилишга сабаб ахтариб ўтирмас, бу сафар эса отишга важ бор эди.

— Ҳа, ғалати бир замон бошланди, азизим! Бу дўкон туфайли не кулфатларни чекмадим. Ревизия деган балои-азимни айтмайсанми?! Ён-верингга қараб олгунча яна келиб турибди! Бошимни қанча қотирмай, бу етишмаслик қай балодан келганини тушунолмайман. Яна уй қураман деб, энди гишт сотиб оламан, деб турганимда содир бўлади-я! Ревизорга нима? Кўз очиб-юмгунча икки юз сўм етмайди, деб турибди. Икки юз сўм! Қаёқдан оласан бу пулни? Бир ёш ғунажинимни бозорга олиб чиқишдан бошқа чора йўқ.

Қўшниси ўз ҳасратини изҳор этиб, кўз ёши қилиб бўлгунча, Ягафар сукут сақлади. Нима ҳам десин? Талханинг бор-йўғи ўзи шу... Урушгача ундан яхши йигит йўқ эди. Энг оғир ишдан ҳам бош тортмас, қўшда ҳам, ўроқда ҳам ундан ўзадигани йўқ эди. Ҳатто, қирқинчи йили ҳосил байрами вақтида уни энг илғор, зарбдорлар қаторида патефон билан мукофотлашган эди. Урушдан қайтди-ю, мана шунақа аросатда қолди. Юрган йўлида кимга дуч келмасин, кимнинг элфатида ўтирмасин, ҳадеб бир гапни, яъни бу ишбилармон

немисларни йўлда қолдирмасам Талха номи уни бошқа қўяман, деб таъкидлагани таъкидлаган эди. Гоҳ янги уйининг зинапояларини ўзгартиради, гоҳ янги айвонча қуради, молхона билан саройни эса ҳар йили янгилайди. Қўрғон солади, резавор экиб, кун бўйи экинзордан чиқмайди. Мана, Ягафар иккиси қаришди, бола-чақалар ўсиб-униб ҳар томонга кетиб қолишди, у бўлса ҳамон тиниб-тинчимайди! Сўнги йиллар эса ётса тушида гиштин уй кўрадиган бўлди. Талха соғлигидан шикоят қилмаса ҳам бўлади. Шундай бақувватки, темирни синдиради, ўзи бўлса ишнинг осонини қидиради. Фронтдан қайтганида уни қишлоқ советига котиб қилиб қўйишди. Кейин молия агенти, клуб бошлиғи, клубдан кейин дала қоровули бўлди, мактабда завхозлик қилди, жисмоний тарбиядан дарс берди... Қайси ишдан ҳайдашсаям парвойи фалак, бамайлихотир янги ишга киришиб кетаверади. Ана энди ўн йил бўптики, Қўштерак дўконига ишлайди. Ҳисоб-китобни билмаслигиданми ё ўзининг лоқайдлигиданми, ишқилиб, шу дўкон туфайли неча марта хонавайрон бўлди. Лекин барибир ишдан кетмади. Оҳ-воҳ қилади, энг сўнги молини сотиб, қарзини тўлайди, ўзиям қўрқувдан ўлиб бўлиб, бу ишга қайтмасликка қасам ичади, лекин хавф-хатар ўтиб кетди дегунча бир кун қараб-сизки, қўлида газ чўп билан тош-тарозу орқасида яна гердайн ўтирибди!

— Йўқ, қўшни, туянинг устида ит қопган камбағаллардан бўламан мен! Қайтиб бораману топшираман бу лаънати дўконни! — деб эски қўшиғини бошлади у.

Ягафар унга ишонмади албатта.

— Майли, сабоқ бўлади сенга!

Ҳақиқатан, нима ҳам дерди унга? Ҳар хил ўйинлар кўрсатиб, ўзини-ўзини қийнаб юрибди, холос. Гапиришининг фойдаси йўқ. Ваз устига, Талха бўлмаганда Шпрея дарёсининг тагида ётарди ҳозир Ягафар. Юзига қалқиб чиқса ҳам уч-тўрт кундан кейин чиқарди. Талха қутқариб қолгани уни ўшаанда...

Ягафар Талхага сездирмаган ҳолда гапни Қўштерак янгиликларига бурди.

— Қай гўрга кетарди сенинг Қўштерагинг? — деди Талха жонланиб. — Турибди жойида. Фақат камини-камтариннинг ташвишига ташвиш қўшилиб турибди. Свулда тўс-тўполон. Сабантўйга тайёрланыпти

хелк! Дўконим дўкон эмас, бозорга айланади бу кетишда. Йўқ, дўконни топшираман. Сабантўй ўтса бўлди, эртасигаёқ топшираман. Ароқ билан чой-қандни етказиб бўладими буларга.

— Нима бало, ҳозирлик каттами шунақа?

— Катта бўлганда қандоқ! Қўшни районлардан ҳам чақиришяпти! Сўйиладиган молларни танлашаётганда мен ҳам молхонада эдим. Қимизни ҳам тобиға келтиришяпти. Кўчаларни келинчакни ясантиргандек ясантиришяпти. Хулласи калом, тўс-тўполон! Кеча Ойхилу келганди-ку, айтмадими ахир?

Ягафар индамаган эди, Талха баттар авжига чиқди:

— Раис ҳам айтди: «Бошқалардан нимамиз кам бизни», деди. Шунақа бир сабантўй қилайликки, бутун теваарак-атроф ларзага тушсин. Ҳамма расм-русумларни бажо келтирамиз. Кураш ҳам бўлади, пойга ҳам! Айтяпман-ку, сабантўй кунлари бир мириқиб савдо қиламану, дўконни топшираман деб!

Ягафар ўзини зўрга босиб, пойга тўғрисида гап очишга чоғланган эди, Талха аравасига чиқиб олди.

— Кечирасан, қўшнижон, гап билан кеч қолганими билмай қолибман. Уйга тезроқ қайтиб, машина масаласини ҳал қилиб қўймасам бўлмади. Аравада мол етказиб бўлармиди бунақа пайтда?— арава жойидан қўзғалди, лекин Талха отнинг жиловидан тортиб яна тўхтади.— Ҳа, эсимдан чиқибди, қўшнижон. Сен нуфузли одамсан, раисга муовинсан. Чорва сенинг қўлингда. Раисга қўнғироқ қилиб қўйгин. Балки, ишларим пачава эканини ҳисобга олиб, ўз нарҳида бир чикита қўй берармикин-а? Барибир акт тузишиб, молларни сабантўйга сўйиб юборишади-ку?

Оббо тулки-ей, шу ердан ҳам ис топибди-я?! Ягафар унинг бу қадар очкўзлигидан ижирганиб: «Нафсинг қачон ором оларкин, бу дунёда тўясанми ўзинг ё йўқми?»— деб қўйди. Талха қўшнисининг гапига хафа бўлмади. Фақат хўрсиниб қўя қолди. Ягафар: «Пойга ҳам бўларканми? Биздан ҳам от қўйиларканми?» деб сўрагач, унга жон киргандек бўлди.

— «От қўйиларканми» деганинг нимаси? Қўштерак биттагина учқур арғумоқ тополмайдиган ўлар ҳолдами? Узингнинг Малла шайтонинг чопармиш, Салоҳ қашқирнинг ўғли тайёрланяпти. Аммо айғирмисан айғир бўпти-да! Қараб туриб ҳайрон қоламан. Нечта

чавадознинг энасини кўрсатди. Ягафардай одамга ҳам сўз бермади. Аммо қандайдир бир мишқи бола уни мулла минган эшакдай қилиб олибди. Жонивор ҳам яхшига яхши экан-да, а? Болапақир отнинг атрофида парвонаки, асти қўяверасан. Нима, Ойхилу буларни сенга айтмадими?

Ягафар қўшниси билан хайрлашаётиб: «Сабантўй қачон экан?» — деб сўради.

— Мана шу жумага, — деди Талха. Кейин ачинган-симон бўлиб унинг елкасига қўл ташлади. — Афсус, минг афсус, тўйга чиқолмас экансан. Ҳа, майли, бу йил бўлмаса, келгуси йил бор-ку. Хўп, хайр, омон бўл. Ҳалиги... илтимосимни унутиб қўймагин...

Ягафар аравани нигоҳи билан кузатди. Талха кўздан йўқолгач, худди ақл бовар қилмас хабарни эшитгандай оёғидан куч кетиб, курсига ўтириб қолди.

«Кеча Ойхилунинг кўзлари сал бежороқ эди-я! Ниманидир яшираётганини сезгандим. Вой индамас-ей! Ҳа: «Касалхонадан чиқишга шошилмасин, обдон даволансин, яна ўпкасидан қон келиб юрмасин», деган-да. Яхши ҳамки, Талха адашган шабададай бир бош суқиб кетди. Ойхилу, Ойхилу... Меҳрибонлик қиламан деб кўнглимни ранжитай дебсан-ку. Овулда катта пойга бўлса-ю, Ягафар шифохонада шифтга тикилиб, қорини силаб ётса?! Тўхта, тўхта, Талханинг хабари сени нимага бунчалик ажаблантирди? Сабантўй сени учун янгилик эмас-ку? Байрамни ўтказиш учун баҳордан бери тараддуд кўрилади. Мана энди ер қотди, вақтида экиб бўлишди, пичан ўримига вақт бор, хуллас, айни ўйнаб-куладиган вақт келди. Малланинг пойгада қатнашиши ҳам мен учун янгилик эмас-ку?» Дарҳақиқат, Ягафар бу кўнгилсиз воқеага дуч келгунга қадар неча бор сўкишиб, бақириб-чақиритиб бўлса ҳам Маллани аравага қўшмаслик ҳақида буйруқ чиқартирган эди. Ягафар урушдан кейин бир неча раис кўрди-ю, аммо улар ичида отга қайишадиганини учратмади. Буниси ҳам салафларидан қолишмайди. Бутун жонивор зотига тупурадиган хилидан. Ёмғир ёғиб, ер ивиб, машиналар юролмай қолса, барча отларни аравага қўштиради. Унинг учун қари, қўтир бия ҳам, учқур арғумоқ ҳам бир. Баҳорда Ягафарнинг норозилигига қарамай улғайиб қолган Маллани мажбуран аравага қўштирди. Ягафар бунисига чидади. Қараса, ёгин со-

чин тугаб, ер қотгандан кейин ҳам Маллани бўшатмай диган. Ана шунда Ягафар чунон галва кўтардики, Маллани аравадан озод қилганларини ўзлари ҳам билолмай қолишди.

Овулда кейинги тўрт йил ичи сабантўй бўлмаган эди. Аввалги байрамда қўштеракчасига тантилик билан бутун музофотдан меҳмон чорлашди. Энг номдор полвоиларни чақиришди. Мусобақаларнинг, ўйин-кулгининг чеки бўлмади. Дастурхон ақл бовар қилмас даражада тўкин бўлди. Мағрур Қўштерак бу сафар ҳам ўзини кўрсатмоқчи эди. Аммо пойгада панд еди. Таъбир жоиз бўлса, шу соҳада шармандаси чиқди.

Ушанда Ягафарнинг зўри билан пойгага икки байтал қўйилган эди. Байталларнинг оёқлари худди соз торларига ўхшарди, шамолдай елишарди, кўринишлари ҳам чиройли эди. Аммо шу пайтгача ҳали пойга кўришмаганди. Шунинг учун ҳам панд беришди. Байталнинг бири маррага сўнгги беш от қаторида келди. Иккинчиси эса чавандоз болани ярим йўлдаёқ устидан отиб юборди.

Бу пойгадан кейин Ягафар ер ёрилмади, ерга кирмади. Овул аҳлининг дашноми кўз очирмай қўйди: «Бу қўтир бияларингни пойгага қўймай, аравага қўш, ҳеч бўлмаса гўнг ташиб, фойдаси тегсин».

Кунлар ўтиб, ўз ташвишлари билан ўзи овора Қўштерак Ягафар учун уятли бу пойгани унутгандай бўлди. Аммо ўзаро суҳбатларда бу воқеани эслаб, кулиб қўйишларини у сезарди. Ҳатто айримлар зотли отларнинг уруғи қуриб кетганига ҳам Ягафарни айбдор қилишдан тоймасдилар.

Ана шу шармандалик елкасига тушган юк бўлиб, уни тўрт йил бадалида эзди. Уша пойгадан сўнг уюрда тойчоқ туғилиши билан ўз назоратига олди. Туёғидан думигача синчиклаб текширди, дам йўрғалатди, дам югуртириб кўрди. Чопишига диққат қилди, нафас олишини эшитди, феълини англашга уринди. Маллани худди шу зайлда бошқа тойчоқлардан ажрата олди. Малланинг Лочинни эслатувчи белгиларини кўриб, аввалига ўзига-ўзи ишонмади. Ҳалиулла бобога кўрсатди. Чол тойчоқни синчиклаб кузатди да, «Лочиннинг уруғи», деб мамнун бош ирғади. Кейин кўзига қалққан ёшни артиб, қўшиб қўйди: «Зоти йўқолиб кетган дердим, йўқ, насл қолдирган экан, худога шукур».

Мартнинг охирларида Маллани уюрдан ажратиб олди. Тойчоқ қиш бўйи сулига тўйиб семирди, ҳаракатсиз кўп туриб қолди. Ягафар уни сайрга олиб чиқиб, оёгининг чигилни ёздирди, ортиқча этдан қутултирди. Аммо, у пайтда Маллада қайси боланинг пойгага чиқишини ўйлаб кўрмаган эди.

Жумага қадар тўрт кун қолди. Салоҳнинг ўғлини тўрт кун ичида чавандозликка ўргата олмайди. Аммо баъзи бир усулларни кўрсатиб, Маллани обдон терлатиб олиши мумкин. Ҳали Талха тўғри айтди. Ҳатто туёғидан ўт сачраган айғирларга ҳам эгар уролган, манман деган чавандозлар Маллага яқинлаша олмадилар. Шунинг учун унга Малла шайтон деб ном берганларда.

Малланинг аждоди бўлмиш Лочиннинг даврида колхозда шалоғи чиққан яккаю ягона бир ярим тонналик юк машинаси бўларди. Машинанинг ўлаксайтали эшитилиши билан Лочиннинг этларида жимир-жимир титроқ турарди. Хавотир билан кўзлари жавдирарди. Машина кўринди дегунча думини хола қилиб елиб қоларди. Лочин то машинага кўникиб ҳуркмайдиган бўлгунча Ягафар тоза адабини еган эди.

Замоннинг зайлини қарангки, бу Малла шайтон аждодининг бутунлай тескариси бўлди. Қаршисидан ўнта трактор кўйинг — парвойига келмайди, ҳатто қараб ҳам қўймайди. Аммо бу шайтоннинг ҳам хушламайдиган нарсаси бор: унинг кўзи обкаш кўтарган ё рўмоли қилпираган аёлга тушдими, тамом, буқачага ўхшаб ирғишлаб дуч келган томонга шаталоқ отади. Ҳатто, полиз қўриқчиси билан дорга осилган кирга ҳам тоқати йўқ бу жониворнинг. Малланинг бу феълени билмаган одам унга яқинлашмагани маъқул. Йўқса, бошига бало ортиради.

Хаёлларга берилган Ягафар палатага қандай кириб қолганини сезмади. Тумбочкани очиб, ичидаги майда-чуйдаларини тугунчага тугди. Мева-чева, қанд-қурсларни эса палатадошларига қолдирди.

Талха олиб келган хабарнинг дайди шабадаси Ягафар қалбида бесаранжом тўлқин кўтарган, кетишга аҳд қилган эди. У ўтирган ерида палатага разм солди-да, ўрнидан туриб, дадиллик билан врач хонаси томонга юрди.

...Умрида эшитмаган гапларни врачдан эшитди.

Аммо на таънаю дашном, на доно ўгитлар уни ушлаб қололди. Дориларни вақтида ичаман, ортиқча бир қадам ҳам юрмайман, кун ора медпунктга чиқаман, деб ваъда бериб, врачни ишонтиролмаसा ҳам ҳар ҳолда кўндириб, рухсатини олди.

Агар катта йўлга чиқса, битта-яримта машина олиб кетиши аниқ эди. Аммо оёқлари ўзига бўйсунмаган ҳолда майда-майда қадамлар билан уни тоғ томонга етаклади. Ягафар: «Бу аҳмоқ калла оёққа раҳм қилмас экан-да», деб ўзини ўзи койиди. Аммо бу койиш ўзини алдаш учун ишлатадиган навбатдаги найранглари билан бири эди. Юракда шундай кучли тўлқин мавж урган маҳалда катта йўлда машина тўхтатиб, кабинада хотиржам ўтира олармиди? Ҳа, худди шу тўлқин уни тўғри йўлдан уриб, ястаниб ётган довларга бошлади. Оёғи остидаги майда тошчаларнинг ғижир-ғижир ҳам тўлқин мавжига ҳамоҳанг бўлди.

Кўз илғамас кенгликка чиқиб олгач, бу тўлқин пича босилиб, Ягафарни банд этган хаёллар бир оз тарқади. У энди бошқа нарсаларни ўйлай бошлади.

Касалхонадан қутулганидан кейингина бу бетасир хасталикни деб бир ярим ой умри беҳуда кетганини англади. Моллар бу қурғоқчиликда анча сутдан қолган бўлиши керак. Уларни бугундан қолдирмай яйловга ҳайдаш зарур. Қўйларнинг жунини олиш лозим. Ягафар бўлмагани учун ҳеч кимнинг хаёлига келмагандир бу. Яйловдаги сойни ҳам тозалаш керак. Шўр тош олиб келиш лозим. Соғувчиларга этик ваъда қилган эди. Ҳар ҳолда ҳеч ким қидириб кўрмаган бўлса ҳам керак. Ўҳ-ҳў, қанча иш ўлда-жўлда қолиб кетди. Бу бир ярим ой уни хонавайрон қиладиган бўлди.

Ниҳоят, майда тошлар бодроқдек сочилиб ётган чўққига чиқиб олди. Бургут парвози аранг илғайдиган тоғлар бағрида ўсган одамга бу чўққи оддий баландлик бўлиб кўринса ажаб эмас. Аммо ясси това каби воҳада яшовчи аҳоли уни эъзозлаб, «тоғ», «тоғ чўққиси» деб атайдди. Бошқа улугвор тоғлар сингари унинг ҳам ўзига яраша номи бор. Қадим бу ерлар ўтиб бўлмас чангалзор эди. Одамлар бутун инсу жинс шу ерга уя қўйган деб ўйлашарди. Шунинг учунми унга «Қароқчи тоғ» деб ном беришганди. Энди чангалзор йўқ, тоғ яйдоқ бўлиб қолган. У ер-бу ердаги

Буталар лахтак кўрпани эслатади. Ягафарнинг болалигидаги булутдай қуюқ дарахтлар қуриб битган. Энди одамлар тилидан ваҳший қароқчилар ҳақидаги миш-миш учмайди. Энди қароқчилар ҳам, ўрмон ҳам афсонага кўчди. Беаёв вақт ўзининг темир этиги билан тоғ бағриги янчиб ўтди. Ҳатто қушлар уя қургулик тузукроқ жой ҳам қолдирмади.

...Бирдан Ягафарнинг оёғи остида бир қулоч келадиган қора илон ғимирлаб қолди. Ягафар унинг думини босиб олдимиде тошларнинг ғижир-ғижиридан уйқуси бузилдимиде, ҳар ҳолда вишиллаб бош кўтарди. Яхши ҳамки Ягафар йўл-йўлакай таёқ кесиб олган экан. Ҳали илон вазиятни англамай туриб таёқ учига илиб олди-да, пастга улоқтирди. Бошини уриб янчмай, отиб юборгани бир жиҳатдан яхши бўлди. «Кучлидан эмас, қасоскордан қўрқ», деб бежиз айтмаганлар-да.

Ягафар ўзини енгил сезиб, бемалол келаётган эди. Шу ерга етганда бирдан тер босди. Ҳолдан тойиб, тош устига ўтирди. Ярамас илон уни чинакамига қўрқитиб юборган эди. У чуқур нафас олиб, пешонасидаги, бўйнидаги терни артди. Тугунчани очиб, сув қуйилган шишани олди-да, икки-уч қултум ичди. Чанқоғи босилмаса-да, томоғига қадалиб турган нарса йўқолди, кўкрагидаги оғриқ ҳам босилди.

Узоқ сафарга отланганда кишининг турли ҳиссиётларга берилиши Ягафарга яхши таниш. Агар уловли бўлсанг, олис йўл ҳам яқин туюлади. Кайфиятинг ўз-ўзидан чоғ бўлади. Ҳуштак чалгинг, қийқириб отни чоптиргинг келаверади. Агар лапанглаб, ғижирлаб боровчи аравада борсанг, юрагинг сиқилади, кўнглинг чўкади. Қандайдир мунгли куй бағрингда ғимирлайди. Бугун Ягафар йўловчига ҳам ажиб, ҳам ғамнок яна бир ҳис ҳамроҳ эканини фаҳмлади. Босилажак йўлнинг ярми ортда қолиб, қуёш уфққа бош қўяр маҳалида, ернинг ҳовури пастлаётган дамда сени бағрига чорлаб, тинчлик бермаган чўққига чиқиб олиб, ҳаракатсиз ўтирсанг умр йўлининг илон изи сўқмоқлари-ю, унинг хатарлари, аламлари кўз ўнгингда гавдаланар экан.

Атрофда сокин. Кенглик кишига завқ беради. Табиат ниҳоятда гўзал. Кўриб кўзинг яшнайти. Ана шундай вазиятда қайғуга нима бор эди. Қаердан келди ўзи у? Юрагида бош кўтардимиде? Ҳа, қайғу эндигина кўз

очди. Аммо ҳали вужудини қамраб ололгани йўқ. Ягафар ғамга бутунлай эркини топшириб қўймаслик учун ўрнидан туриб катта харсангга яқинлашди-да, қўли билан тиралиб пастга тикилди.

Ҳалиги илон ясси тош устида кучала бўлиб олибди. Демак, ҳали ўлмабди. Майиб бўлиб сўнгги нафасини кутиб ётибдимикин? Айб ўзида, шунча ер бўш ётганда йўл устига чиқиб олиши нимаси? Ҳаётда ҳам шунақа: мақсадинг сари бораётганингда йўлингни шартта зараркунанда тўсиб чиқади. Яхши ҳамки Ягафар ўзини йўқотиб қўймади. Бўлмаса...

Ягафар яна тош устига ўтирди. Узоқлардан қушларнинг овози келди. Бу овозлар аста-секин мис қўнғироқчаларнинг жарангига айланди. Қўнғироқ товуши борган сайин авжига чиқаверди. Дам ўтмай эса узоқлашиб аста пасайди. Энди отнинг бўғиқ дупур-дупури барча овозларни босиб кетди.

Уфқни яшил девор билан чегаралаб турган ўрмон ҳам, воҳага тариқдек сочилган кичик-кичик овуллар ҳам, офтобда жимирлаётган дарё ва кўлларнинг сувлари ҳам бинафша тутунга кўмилди. Оғзидан оташ пуркаётган аргумоқлар денгиз мавжларини ёриб ўтаётган қайиқ сингари олға интилади. Энг орқада чопаётган чавандоз бола буларнинг барини кўриб туради. Пойга сўнггида қолаётганидан алам қилиб, қаттиқ ҳуштак чалади, чайир яланг оёқлари билан зулукдай қора отнинг биқинига ниқтайди. Айғир бундан норози бўлгандай аввалига кишнайди. Кейин жилов бўшаганини билиб, гўё икки ёндан икки қанот чиқаради-ю, учиб кетади. Бола эгар устига деярли ётиб олган. Унинг қалби от юраги билан бир хилда тепади, шиддати отнинг шиддатига ҳамоҳанг. Яхши отга бир қамчи, ёмонига минг қамчи деганлари рост. Бу айғирнинг биқинига оёқ ниқталгани кифоя. У олдиндаги отлар тўдасини найза каби ёриб ўтади. Кейин аросатда қолган пойгачиларга қараш учунми ё эгарда аранг ўтирган чавандозидан хабар олганими, ҳар ҳолда бошини орқага буради. Туёқлар дупури шамолнинг ҳуштагини босиб, ҳайқириқлар эшитилади: «Ҳайт, олов! Ҳайт, қора зулук! Ҳау-ал-ле-ле!» Бу қора айғир эмас, балки қанотли шайтоннинг ўзи. Туёғи ерга ё тегади, ё тегмайди. Ҳаво оқимини тўши билан ёриб учади. Ҳа, фақат учади.

Ажиб, нима бу ўзи? Ахир у офтоб ерни қовурман деб турган маҳалда пойгага етиб олай, деб йўлчи чиқди. Пойгада Малланинг учишини кўрмоқчи эди. Нима учун кўзига қора арғумоқ кўриди? Нима бу, орзуми ё тушми?

Иўқ, бу туш эмас. Талха пойга ҳақидаги хабарни келтириб, Ягафарнинг хотираларини жиловлаб турган арқонни қирқиб кетди. Хаёлдан кўтарилай деб турган воқеалар кўз олдида намоён бўлди. Уттиз олтинчи йилдаги сершовқин сабантўйни эслади.

Ушанда Ягафар ўн уч ёшда эди. Онасининг оҳ-воҳларига, пўписаларига қулоқ солмай, отхонадан бери келмади. Лофи билан айтганда, отбоқар Ҳалиулла бобонинг қўлини совуқ сувга урдирмади. Неча марга отдан йиқилиб, майиб бўлишига оз қолганди. Уни деб онаси қанча ғам чекди, қанча кўз ёши тўкди. Қишнинг аёзли кунларида мактабдан югуриб келади-да, апил-тапил бирор нарса еб, отхонага шошади. Ёзда эса кун бўйи яйловдан бери келмайди.

Ўша дамлардаги яйлов тунларининг сурури ўтмиш йиллар исканжасида қолиб кетди... Болалар бир-бирининг пинжига тиқилиб ўтирибди. Кичик гулхан уларнинг юзларини ёритяди, кўзларида учқунлар акс этади. Шундай ёнларида отлар ўтти чимдиб, кўсурлатиб кавшайди. Мис қўнғироқчалари жиринглайди. Ҳалиулла бобонинг узун эртаклари уларнинг назарида дам ҳақиқатга айланади, ҳақиқат эса афсонага сингиб кетади...

Ягафар у ердаги отлар ичида Лочин лақабини олган зулукдай қора айғирга алоҳида меҳр қўйган эди. Катта буқаларни бурнидан бурундук ўтказиб, тинчтишади. Лекин қўштизгин ҳам кор қилмайдиган Лочинни қандай эплашни сира билишмасди. Икки бақувват эркак Лочинни қалин арқон билан боғлаб сув ичиргани сойга олиб борганда Ягафар ҳам улар кетидан қолмасди. Лочиннинг қуюқ ёли шамолда ҳилпирайди, аланга тилига ўхшайди, сағриси эса қора олтин каби қуёшда ялтиллайди. Худди Ҳалиулла бобонинг эртагидаги қанотли тулпорнинг ўзгинаси. Ягафарнинг назарида у ҳозир сувдан чиқади-ю, одамга кўринмас қанотларини ёзиб, учиб кетадигандай бўлади. Ягафар Лочинга эгар уришни орзу қиларди. Лекин катталар яқинлашишга ботинмайдилару, ўн уч ёшли болага

йўл бўлсин. Айғирнинг бўйнига арқон ташлаб айлана бўйлаб югуртиришганда кўпчилик бежавотирроқ жой ахтариб қоларди. Қутураёзган айғир аввал пишқириб, орқа оёқларида тик туради. Кейин олдинги туёқлари билан ерни титади, сўнг бошини мағрур тутган ҳолда атрофга жавдираб югуриб кетади. Унинг устига сакраб минадиган, арқонни кесиб ташлаб, отни тўсиқдан ошириб, елдириб кетадиган азамат қани?!

Мана шу фикр Ягафарнинг тинчини олди. Кечаси кўз юмса тушига Лочин кириб юраги беором бўлади. Кундузи дарсга ўтирса қўллари беихтиёр дафтарга қанотли тулпорнинг расмини чизиб қўяди. Отхонада ҳеч ким бўлмаган маҳалда эса Лочин турадиган охур олдига келиб, у билан суҳбат қуради. Жониворни эркалайди, озодликка чорлайди. Биргаликда Испанияга қочиб кетиб, фашистларнинг адабини беришга ундайди.

Кун ўтган сайин Ягафар дадиллаша борди. Ҳатто бир куни тўсиққа осилиб, отнинг бўйинини силади ҳам. Йўқ, бу айғирнинг томирида иблиснинг қони оқса ҳам меҳрга тушунар экан. Болага мўлтиллаб қараб, ер гелинмади. Бундан Ягафар янада дадилланди. Чўнтагидан туз сепилган бир бурда нон олди-да, отнинг оғзига тутди. Лочин уни ҳидлаб кўрди, номаълум емишдан ҳайратлангандай бўлди, кейин ўзини тутолмай нонни ҳузур қилиб чайнай бошлади.

Ана шундан кейин Ягафар чўнтагида нон олиб юрадиган бўлди. Отбоқарлар кетиши билан у Лочин ёнига югуради. От уни пишқириб, бош ирғаб кутиб олади. Боланинг кафтидаги нонни сўнгги увоғигача ейди. Ягафар эса унинг қаншарини, қалин ёлини силайди. Ягафарга бу ҳам камлик қилиб, бир куни ёғоч қашлагич билан челақда сув олди-да, нима бўлса бўлар, деб охурга кирди. Лочин «Бу қандай ўзбошимчалик бўлди», дегандай пишқириб, тепинди. Ҳатто ёғоч полни синдириб юборай деди. Ягафар эса одатдагидек, мулойим гапириб, қўли билан сағринини, томоғини силади. Лочин боланинг келиши хатарли эмаслигини фаҳмлагач, тинчланди. Болага дам-бадам қараб қўйиб, нонни кавшайверди. Ягафар қашлагични сувга ботириб олиб ишга тушди.

У Лочинни шу зайлда қўлга ўргатди. Бунинг анча вақтгача ҳеч ким билмади. Фақат кекса отбоқар Ҳа-

лиулла бобо зийраклик қилди. Ягафар пайдо бўлиши билан Лочиннинг кишнаб бўйинни боланинг қўлига чўзишида, баданининг тобора ярқирашида бир гап бор, деб қўйди.

Кунларнинг бирида отхонада ҳеч ким қолмагач. Ягафар элатдаги юмушини бошлади. Аввал отга гуз сепилган бурда нон берди. Кейин қашлагич олиб хиргойи қилганча Лочиннинг биқинлари, қорнию оёқларигача қашлаб чиқди. Айғир боланинг бу хизматидан лаззатланиб, қимир этмай турди. Ягафарнинг бели толиб, қаддини ростлади-ю, кулиб қараб турган Ҳалиулла бобони кўриб, довдираб қолди.

Ушандан кейин Ягафарнинг обрўйи яна ошди. Устига ҳатто пашша ҳам қўндирмайдиган бевош отни эгар жабдуққа кўндира бошлади. Лекин эгарга ўтириш дарров насиб этмади. Лочин Ягафарни қанчалик яхши кўрмасин бевошлигиданми ё эркини бергиси келмаганиданми, ҳар ҳолда минишга йўл қўймасди. Неча марталаб ирғишлаб, уни отиб юборарди. Ягафар оғриган ерини силаб йиғларди. Ҳалиулла бобо эса унга раҳми келганини яшириб: «Йиғлама, чинакам эр йигит бундан қўрқмаслиги керак. Нима, сенга ювош от керакми? Йўқ, ювош от фақат пичоққа арзийди, пойгага ярамайди. Лочин — пойгачи от. Шунинг учун ҳам қаҳри қаттиқ», дерди. Бу гаплардан кейин кўнгил у қадар кўтарилмаса ҳам Ягафар почасини ҳимариб, бурнини тортганча, отга яқинлашарди.

Лочин Ягафардан илгарироқ яна бир одамни яқинига йўлатган эди. Аввалига у одамни кўрганда нотинчланиб тўсиқни синдириб қочишга уринарди. Кейин эса бирдан ювошланарди. У киши жағларини кўраётганда ҳам қулоқларини чимириб тек турарди. Бу — бир неча колхозга бириктирилган ветфельдшер Сатаев эди. Ҳалиулла бобонинг айтишича, Лочин уордан айириб олинган кун охурга кирмай, тўртта отбоқарни судраб кетганда Сатаев уни раҳмсизлик билан қамчилаган эди. Шу-шу от ундан қўрқиб қолибди.

Ягафар ҳам Сатаевни унча хушламасди. Серсавлат ветфельдшер отхонада кўриниши билан ичкарига аёз уфуриб киргандай бўлар, гап-сўзлар тўхтар, юздаги кулгулар сўнар, ҳатто отлар ҳам бесаранжом бўлиб бир бурчакка биқиниб қоларди. У шошилмай, шарпа чиқармай юрарди. Йўқ, юрмасди, худди нақ одам-

нинг устига бостириб келарди. Эллик ёшлардаги Сатаевнинг қонсиз, заҳил юзидан бир маъно уқиб олиш қийин эди. Оғир нигоҳида эса қандайдир улугворлик яширинганди.

Ҳалиулла бобонинг айтишича, Сатаев граждандар урушида жанг қилибди-ю, уруш сўнггида дом-дараксиз кетибди. Қолхозлар тузилиб, қулоқларга қарши кураш авж олганда, яна пайдо бўлибди. Ғайрат-шижоат билан иш бошлаб, аста кўтарилибди. Жўшган ғайратини вақтида жиловлай олмаганидан чўққи ошибди-ю, яна тезлик билан пастлаб аслига қайтибди: герман урушидан аввал қандай бўлса, яна ўша ветфельдшерлигига тушибди. Сатаев отларга бераҳмлиқ билан муносабатда бўларди. Пастлашувига фақат шу жониворлар сабабдай, бутун аламини улардан оларди. Қаҳри қаттиқлиги учун ҳам ҳар қандай бевош от унинг олдида ювош тортиб қоларди. Ҳатто Лочин ҳам ундан ҳазар қилса-да, бўйин эгиб берарди.

— Увол қилади, бутунлай увол қилади отни,— дерди Ҳалиулла бобо Сатаевнинг изидан қараб туриб. Кейин Ягафарга уқтирарди:

— Баъзан отни тинчлантириш учун қамчи урилади. Лекин уришда ҳам меъёр бўлиши керак. Сал меъёрдан ошсанг, жониворнинг юрагини зада қилиб қўясан. Бир қарасанг, от ювошгина бўлиб турибди, лекин юраги дард чеккан. Сатаев жониворларни худди шундай қилиб жонини олади.

Бир куни Ягафар Лочинни қашлаб ўтириб, Сатаевнинг кириб келганини сезмай қолди.

— Хў-ўш...— деган овозни эшитиб ўтирилди-ю, ветфельдшерни кўриб қотиб қолди.

Сатаев ҳаракатсиз турган болага ўткир, совуқ нигоҳини қадаб турди-да, кейин отга тикилди.

— Хў-ўш,— деди у яна,— айғирни парвариш қил-япсанми? Эркалаб-суйиб ўзингга оғдирмоқчимисан? Йўқ, оғайни, ҳайвон билан бунақа муомала қилинмайди... Истасанг, мен ҳозир унга эгар уриб, қандай муомала қилишни кўрсатаман.

— Сиз унинг белини синдириб юборасиз,— деди Ягафар чўчинқираб.

— Ана холос, сен чиндан ҳам минади, деб ўйладинг шекилли, а?— деди Сатаев кулимсираб.— Мен йигирма йилдан бери отга минганим йўқ. Соявонли

арава, баъзан автомобиль минишдан бўшамай қолганман.

Ягафар Сатаев бунчалик хушмуомала деб сира ўйламаганди. Умуман, Сатаев бугун нима учундир хурсанд кўринарди. Йўқ, унчалик хурсандмас, балки суҳбатга ўч бир кайфиятда эди.

— Унинг устидан учиб тушишларингни кўрдим. Агар ҳайвон бўйин берсин десанг ҳамиша қўрқувда тутиш керак.

— Секин-секин кўникапти...

— Аввал бўйнингни синдириб, кейин кўникади... Бўпти, қалтирама, қалтирама. Сенга ҳеч ким тегмайди, — Сатаев Лочинга шундай деди-да, папирос қолдигини оёғи билан эзди. Кейин Ягафарга қаради. — Қайсар бола экансан, билганингни қил. Фойдали иш топдим, деяётганга ўхшайсан. Сен бола, менга бундай қирғийқараш қилма. Менинг ўзим қирғийман. Сендақаларни-чи... Қани юр-чи, ташқарида ўтириб бир гаплашиб олайлик.

— Вақтим йўқ.

— Ишинг қочиб кетмайди, юр, юравер.

Сатаев ҳовлига чиқиб, йўғон хода устига ўтирди-да, бармоғини ниқтаб Ягафарга ёнидан жой кўрсатди.

— Бундай қарасам, тиришқоқ, ақлли болага ўхшайсан. Ужарлигинг ҳам бор... Лекин нимагадир гўнга беланиб юрибсан. Бир қарасам, Ҳалиуллага эргашиб паншаха кўтариб оласан, бир қарасам, айғирнинг тагидан чиқмайсан. Ахир сен эсли-ҳушли боласан-ку?

— Унда нима иш қилишим керак?

— Ҳалиулла... У кекса партизан сени нималарга ўргатапти ўзи? Ҳа, ўзи кашф этган раҳмдилликками ё меҳр-оқибатгами? Урушнинг тугаганига анча бўлди, Ҳалиулла милтиғини аллақачон яшириб қўйган. Лекин оғайни, бу дунёда меҳр-оқибат ош-нон бўлмайди. Биз бу ҳокимиятимизни қон ва куч билан ушлаб қолганмиз. Бўлмаса, колчаклару, деникинлар, ҳар хил қулоқлар бизни аллақачон суробимизни тўғрилаб қўйишарди. Фашистлар эса...

— Сатаев оға, ахир фашистлар Испанияда-ку?!

— Испанияда дейсанми? — Сатаев худди орқасида фашист тургандай чўчиб, ўгирилиб қаради. — Устинг ҳам, сен ҳам бурниларинг остидаги нарсани кўрасанлар фақат. Йўқ, одамларнинг кўзини очиб қўйиш

керак. Ҳозир олижаноблик ўйини ўйнайдиган вақт эмас... Мен ҳам бир вақтлар раҳмдил эдим, ана энди шунинг касрига отларнинг сассиғини ҳидлаб юрибман. Бўйин эгмаганларни... Э, мен сенга гап уқтирмақчиман-а. Отнинг думига ёпишиб олиб, ҳаётни кўрмақчимисан? Ҳалиуллага ўхшамоқчимисан? Унинг саҳийлиги қайсарликдан ҳам баттар. Кўзингни каттароқ оч, бола!

Сатаев папирос тутатганича Ягафар тушунадиган, тушунмайдиган гапларни айтиб ташлади-да, бир оз кўнглининг чигилини ёзди.

— Ҳар қолда биз жиловни ҳаддан ташқари бўш қўйдик. Қаттиқроқ тортиш керак эди!..— У шундай деб хўрсингач, ўрнидан турди.

Лочинни пойгага қўйиш ҳақида қарор қилинган, чавандозликни ҳеч иккиланмай Ягафарга топширилди. Ягафар Ҳалиулла бобо билан биргаликда айғирни пойгага тайёрлай бошлади.

Сабантўйга музофотнинг манман деган пойгачилари келганди. Чавандоз болалар ҳаяжонларини яширолмай, қамчиларини ўйнатганича отларини кутишди. Улар одамларнинг шод ўйин-кулгисига ҳам, полвонларнинг курашига ҳам бефарқ қарашди. Ҳаммасининг фикри-зикри бўлажак пойгада. Кутавериш тоқати-тоқ бўлган чавандоз болалар бир чеккада турган Ягафарни кўриб, унинг жигига тега бошлашди.

— Э, бултерек¹,— деди ўзини катта олаётган болалардан бири.— Анови ёққа борсанг-ку, ҳеч бўлмаса битта тухум ютардинг.— У шундай деб сал нарида югуриш мусобақаси бўлаётган ерни кўрсатди.— Қирчангидан тушиб қолсанг, бу тўс-тўполондан сени ким қидириб топади?

— Қўлидаги нима? Қамчинми?— деди иккинчиси дўстини қувватлаб.— Ҳа, мол ҳайдайти шекилли?

— Қани, бир кўрсат-чи,— деди учинчиси,— чиптадан тўқилганми? Қўштеракда чипта жуда сероб-да.

Ягафар бошқаларга нисбатан кўпроқ ҳаяжонда бўлгани учун жавоб бермади. Фақат ҳалиги бола

¹ Ёзда тугилган қўзи ёки улоқча.

чармдан тўқилган калта дастали қамчинига қўл узатганда чидаб туролмади.

— Сен аввал қўлингни Уфанинг атирсовунида беш марта ювиб кел. Кейин бу қамчинни ушлаб кўрасан!

Бу гапни эшитиб болалар кулги кўтардилар. Уни баттар калака қилаётганларида «Отларни олиб келиш-япти!» деган овоз янгради. Барчаси она товуқ чинқириғига бўйсунган жўжадай овоз келган томонга пилдираб қолишди.

...Тўрт йилдан бери пойгада сўз бермай келаётган бияни Лочин ярим йўлда қолдириб кетди.

Маррага биринчи бўлиб етиб келган Лочин пишқирганича олд туёғи билан ер таталаётганда одамлар уни ўраб олишди. Уша заҳоти район ҳарбий комиссари одамлар орасини ёриб ўтди-да, айғирнинг ҳали у ёнидан, ҳали бу ёнидан қараб тери қотмаган сағринига уриб қўйди.

— РККА!¹— деди қатъий оҳангда.

Тугун қанчалар деган таранг боғланса, шунча кичик бўлади. Ҳарбий комиссарнинг манъа шу қисқа сўзи Лочиннинг тақдирини мамлакат тақдири билан боғлаб қўйди. Унинг шу овул атрофида айланиб юрган ҳаёт сўқмоғи бир сапчишда кўз илғамас йўлга бошлаб чиқди...

«Тақдири азал, деганлари шу экан-да. Лочиннинг суяклари қаерда чиришини ўша топда ким хаёлига келтирибди экан?» Ягафар уфқнинг чайқалиб турган сарҳадига тикилди. Назарида гўё тезкор вақт ёқасида кўп йил аввал ташлаб кетилган соҳил кўринадигандай бўлди. Э, йўқ, унга шундай туюляпти. Бу соҳилга учқур қуш тугул, ҳатто нигоҳи ҳам етолмайди-ку. Ҳа, вақтнинг оғир, бераҳм ғилдираклари Лочинни ҳам, унинг шуҳратини ҳам эзиб ўтди. Фақат қалбни соғинчдан ўртовчи хотираларгина қолди.

2

Пешинга қадар ерни қовжиратган қуёш Ягафарнинг нохуш ўйларига ҳамдарад бўлгандай булутлар ортига яширинди. Қароқчи тоғ бағрида ола-чалпоқ қора кўланка сүзди.

¹ Ишчи-деҳқон Қизил Армияси.

Лочин уруш оловида ёнди. Аммо унинг новдалари буткул куйиб кул бўлмади. Тўғри, сурхчалар кўпаймади, гуркираб ўсмади ҳам, аммо куртак ниш урди. Мана, унинг авлоди бўлмиш Малла ҳам қаторга кириб қолди. Ким билади, балки аждоди шуҳрати билан беллашишга ҳам қодир бўлар. Кўриниши, феъли қуйиб қўйган Лочиннинг ўзи. Ҳар қандай одамни ҳам ёнига йўлатавермаслиги, кўнгли хушлаган одамга эса бош эгиши ҳам Лочиннинг ўзгиси.

«Ҳаддан ташқари шайдо бўлиш ҳам ярамайди». Ягафар шундай деб ўйлаб кулимсиради. Ҳар ҳолда жониворнинг ичидагисини билиб бўлмайди. Кейин унга ҳавас қўйиб юрасану вақти келганда қайсар феълени намойиш этиб, панд беради. Бу Малла шайтон тушмагур Ягафарнинг ўзини ҳам шарманда қилди-ку!

Ушайда сойдан келишаётганди. Малла ювошгина бўлиб қолганди. Муюлишда обкаш кўтарган Галля кўринди-ю, эринибгина қадам босаётган Малла орқа оёқда тик туриб, пишқирди-да, елиб кетди. Бу ҳам етмагандай ирғишлай бошлади. Нима гаплигини англаб етмаган Ягафар тупроқ устига йиқилди. Айғир эса — яна ёввойи эмиш! — югуриб кетиш ўрнига бошини эгиб хўжайинининг ўрнидан туришини кутди.

Ягафар туришга чоғланди-ю, аммо кўкрагини чангаллаганча ҳушидан кетди. Шу зайлда касалхонага тушди. Галиянинг ўрнида бошқа аёл бўлса ҳам алам қилмасди.

Уни қарангки, Салоҳ қашқирнинг ўғли Маллани бутунлай жиловлаб олибди. Бошқалар эгар уриш у ёқда турсин, яқинига йўлолмасди. Бола эса... Талха, «мулла минган эшакдай», дедими? Ҳа, бола чапдаст чиқди. Зотига тортган-да...

Шу гап хаёлига келиб, Ягафар ўрнидан туриб кетди. Ичини хафалик, йўқ, пушаймонга ўхшаган бир нарса тирнади. «Уни қаранг-а!» деб гудраниб пастга туша бошлади. Маллага нисбатан уйғонган хафалиги уни яна хаёлан ёшлигига бошлади. Ёшлигида кезган йўлларнинг қай бирига қарамасин Лочин изларини кўради. Бу тилсиз жонивор Ягафарнинг қалбига туёқлари билан бир умрлик қайғу тамғасини босиб кетган.

...Пойгадаги ютуқдан кейин Ҳалиулла бобо Ягафарни кафтида кўтариб юрадиган бўлди. Колхоз правлениесига бориб, у ердаги хасис раҳбарлар билан тала-

шиб-тортишиб, Ягафар учун меҳнат куни ёздирди. Кейин Лочинга бошқа бирон тирик жонни яқинлаштирмади. Лочин райондаги сабантўйда кетма-кет икки марта голиб чиққач, уни Уфадаги катта пойгага тайёрлай бошлашди.

Икки йил ичида Ягафар анча улғайди. Мўйлаби сабза урган кенг елкали, бақувват йигитчага айланди. Шунинг учун Лочинни пойгага соладиган бошқа бола топишга тўғри келди. Ягафарнинг ўзи эса Қизил суворийлардан бўлган Темирбойдан айрим усулларни билиб олиб Лочинни ҳарбий хизматга ўргатишга киришди. Жонивор бу борада ҳам анча фаросатли чиқиб қолди. Чавандозга зийраклик билан қулоқ соладиган, оловдан ҳам, шовқиндан ҳам қўрқмайдиган, ҳатто юк машинасию трактордан ҳам чўчимайдиган бўлди. Четан деворлардан енгил қушдай ошиб ўтишни ўрганди.

Ҳалиулла бобо Ягафарнинг ҳаракатларини кўриб: «Отни сийлаганни худо сийлайди», деб қўярди. Лочин отхонадан чиқиб, ер депсиниб, бошини шўхчан силкиб гижинглаб турганини кўрганда эса: «Дунёда гўзал нарса кўп, аммо отдан ўтадигани йўқ», дерди фахр билан. Ягафар ҳамма нарсани унутиб, Лочинни Уфадаги пойгага тайёрларди. Шогирдидан унинг кўнгли тўқ эди. Бола қўл узатса отнинг ёлига аранг етарди-ю, аммо эгарда елимлаб қўйгандай ўтирарди. Ягафар йўқлигида отнинг ем-сувидан бохабар бўлиб, сайлга ҳам олиб чиқарди. У ҳам Ягафар сингари кун санаб катта пойгани интизорлик билан кутарди.

Бироқ катта пойгада чопиш Салоҳга насиб этмади.

Пешонага ёзилганидан қочиб қутулолмас экансак. Тинч кунларда ҳам чавандоз бошига ташвиш, от бошига эса кулфат тушиши мумкин экан. Ҳаёт осойишта, кўнгил хотиржам кунлар; белни маҳкам боғлаб, енг шимариб, айни ишлайдиган замон эди. Шунинг учун ҳам бехос келган бу кулфат Қўштерақни гангиб қўйди.

Уфадаги пойгага саноқли кунлар қолганди. Правление қарорига кўра Лочинни Ҳалиулла бобо билан Ягафар кузатиб борадиган, Темирбой эса колхоз вакили сифатида қатнашадиган бўлди. Салоҳнинг отаси аввалига айёрлик қилиб: «Уғлимни узоқ жойга юбормайман», деб туриб олди. Кун бўйи давом этган тортишувлардан сўнг делегацияга уни ҳам тиркаб қўйиш-

ди. Бир жиҳатдан унинг ташвишланишида жон бор, қайси ота боласини юз чақиримлик йўлга индамай кузатади. Қолаверса, пойгани кўриш имкони туғилиб турган пайтда... Хуллас, аравага қўш от қўшиб, тўрт кун бурун йўлга чиқамиз, деб келишиб олишди.

Кетиш арафасида Ягафар саҳар уйғониб, отхонага, Лочиннинг ёнига югурди. Девор остидаги тўнкада соқолини тутамлаб ўтирган Ҳалиулла бобони кўриб, дастлаб ажабланмади. Чунки чол аксар қолларда тонгни шу зайлда кутиб оларди. Ягафарнинг қарияга берган саломи аликсиз қолди. Ана шундагина йигит ташвишланиб, бобони саволга тутди. Чол унинг саволларини эшитиб, жавоб беришни истамай отхонанинг очиқ дарвозасини кўрсатди.

Ягафар шунда ҳам ҳеч нимага тушунмасдан Лочиннинг охурига югурди. Айғир жойида кишнаб турибди. Ягафар чуқур тин олиб, унинг бўйнидан қучоқлади. Лочин эркалаб тумшугини чавандознинг елкасига қўйиб, кўйлагини ямлаб тортганча шўр нон талаб қилди. У сувлиқдан бош товламади, ёғоч полни дўпиллатганича тоза ҳавога, ёруғликка талпинди. Лочин юганга осилган Ягафарни ташқарига олиб чиқиши билан чол унинг йўлини тўсди. Елкасига бир қоп сули кўтариб олган Ҳалиулла бобода тушкунликдан асар ҳам қолмаган эди. Қатъий ҳаракатидан, ҳурпайган соқолидан бир қарорга келгани аниқ эди.

— Йў-ўқ, бошим омон экан, жониворларнинг увол бўлишига йўл қўймайман. Йўқ, йўл қўйиб бўпман! — чол титроқ овози билан шундай деб қопни ерга қўйди. Деворда осиглиқ терликни олиб, Лочиннинг устига ташлади-да, эгар урди.

«Чол эсини еб қўйдими? Нимага эгарляпти? Ахир от пойгага тайёрланыпти-ку?!» Ягафар ҳеч нимага тушунмай Ҳалиулла бобога бақрайиб қолган эди.

— Бобо, тўхтанг... — Ягафар шундай деб эгарга қўл юборди.

Бироқ қария жаҳл билан унинг қўлини силтаб ташлади. Айилни маҳкам тортиб, эгар қошига қопни осди.

— Иш деган мана бундай бўпти. Жониворни биринки кун кўздан яшириш керак. Уйга кириб, егулик нарсангни ол-да, ҳаялламай Қароқчи тоққа жўна.

Ягафар ўзини бутунлай йўқотиб қўйди.

— Нима, эртага йўлга чиқмаймизми? Пойга нима бўлади?

— Пойга эмиш. Оғзимиз ошга етганда бурнимиз қонайдиган бўлиб турибмиз. Пойгангни қўятур, жониворни тирик сақлаб қололсак ҳам катта гап.

— Узи нима бўлди, ахир, айтсангиз-чи?

Бобо кутилмаганда хунук сўкинди-да, ёнига тупурди.

— Нима бўлди дейсанми?! Буни мен сендан сўрашим керак. Манқа тарқабди. Билдингми? Ит эмган Сатаев келди. Тузатиб бўлмайди, дейди. Райондан қоғози бор экан. Жониворларни отиб ташлаш керакмиш. Бўлмаса касал бутун музофотга тарқармиш. Ухлаб ётган маҳалинга ўн бешта отни Иблислар маконига ҳайдаб кетишди.

Бу хабарни эшитиб, Ягафарнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Лочинни ҳам олиб кетмоқчи бўлишдими?..— Ягафар чўчинқираб саволни беришга берди-ю, ишқилиб чол тасдиқ маъносида бош ирғамасин деб юрак ютди.

— Ҳа, Лочинни ҳам олиб кетишмоқчи эди,— деди Ҳалиулла бобо унинг бутун умидини чиппакка чиқариб.— Лекин ҳеч бири унга яқинлаша олмади. Жониворнинг кўнгли сизди чоғи. Кейин қоронғида чироқ кўтариб киришувди, қутургандан баттар қутурди.

— Қолганлари-чи?

— Қолганларими? От деса жонини аямайдиган Темирбой бир чеккада хўрсиниб: «Илож қанча, Сатаевнинг қўлида муҳрланган қоғоз бор», деб турибди. Ана шунақа одамлар ҳам бор, ўғлим. Бир қарасанг, кўракка муштлаб катта кетади. Бир қарасанг, арзимаган қоғозни кўриб думи қисилиб қолади.

Ягафар бошини қуйи солганча, ердан кўз узмай эгарга ўтирди. Отни жойидан жилдириб, қарияга умид кўзи билан қаради.

— Оғзингни юм,— деди қария,— Сатаев ҳид олиб қолса ер остидан бўлса ҳам топади. Қароқчи тоғнинг кунботар томонидаги ботқоқликка бор. Уша ердаги қалин чангалзорларда яшириниб тур.

Қишлоқ этагига чиқиш билан йўл иккига айрилди. Бири ўннга, кунботар томондаги чангалзор ва ботқоқликка элтади. Иккинчиси эса чапга, машриқ томонга,

тошлоқ ердаги дарахтзорга олиб боради. Ягафар жиловини тортиб, отни тўхтатди. Худди эртақлардаги ботир сингари қайси йўлга юрсам экан, деб кафтини соябон қилиб, атрофга тикилди. «Ўннга юрсанг бахтингни, чапга борсанг ажалингни топасан...» Ягафар Ҳалиулла бобонинг ўгитини унутиб, отни чапга бурди.

Вақт — шамол, вақт — қуш, дейдилар. Ҳақ гап. Яна вақт энг яхши табиб деган нақл ҳам бор. Бу ҳам тўғридир балки. Аммо кеча-кундуз, на уйқу, на чарчоқ нималигини билмасдан ғимирлаб қақшатувчи хотирага шифо топиб бўлармикин? Куллар ўтади, ойллар, йиллар ҳам ортда қолади, босиб ўтилган йўлдаги изларни шамол ялаб, текислаб ташлайди. Ҳатто баъзи мусибатларингга шерик бўлган одамларнинг юз кўринишини ҳам унутасан. Йўқ, сенга фақат шундай туюлади. Аслида улар унутилмайди. Аксинча бу хотира юракнинг қай бир бурчагида биқиниб олиб, бош кўтаришга пайт пойлайди. Агар ўтмиш воқеалар йил ўтган сайин хотирадан ўча борганда эди, Ягафарни ҳозир ўттиз беш йил орқага тортмаган, бошқа йўлга бурмаган бўларди...

Ягафар бутунлай ўзга ташвиш сабаб бўлиб, касалхонадан барвақт чиққан бўлса-да, овулга эмас, Иблислар макони томонга бурилди.

Бир оз юриб борди-да, тўсатдан тўхтади. Трактор эзиб кетган ниҳолларни кўриб, кўзларини юмиб олди. Ниҳолларни ўтган баҳорда кўчатзордан олиб келиб, қадим ўрмонни тиклаш мақсадида ўтқозишган эди. Қайси бир бефаҳм, бефаросат, бераҳм эндигина барг чиқарган қатор ниҳолларни ер билан битта қилиб кетибди. Ягафар тиз чўкиб мажақланган ниҳол қаддини ростлади. Ҳатто, ниҳолнинг тошга ёпишиб қолган нолик пўстлогини ҳам эҳтиётлик билан ажратиб олди. «Падарига лаънат бу тошбағирнинг. Бунақа одамларнинг кўкрагида юрак эмас, ириган парча гўшт бўлади. Тракторни беш қадам наридан олса ўлиб қолармиди?!» Ягафар ана шу аламли ўйлар билан ниҳолларни санади. Ўттиз иккита чиқди. Ўттиз иккита-я! Бунақа жойлар учун бу бутун бир бойлик-ку! Йўқ, Ягафар бу ит эмганини топади. Топиб, таъзирини беради, албатта!

Мана шу воқеага гувоҳ бўла туриб, табиат мангу, барқарор дея олиш мумкинми? Агар бутун ер юзига

нисбатан айтилса, балки ўринлидир. Бирсқ, ўз ихота-зорингга, болаликдан юракка ўржашиган ўрмон ва сувларга қараганда бу мангулик тушунчаси диққат марказингга турармикин? Одамлар, ахир атрофингизга зийракроқ бир назар солинг: биз ўсиб улғайяпмиз, томир отиб кўпайяпмиз, болалигимиз ўрмони эса тобора сийраклашяпти. Тоглар бағри бўшаб, сувлар лойқаланяпти. Ҳайвону қушлар ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. Ер қарияпти, дейишади. Агар бу гап чин бўлса, демак, меҳрибон она ақлсиз болалари туфайлигина қарияпти. Нима учун у ўтган асрларда эмас, биз яшаётган замонда қарий бошлади? Буни ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

Мана, Иблислар маконининг фақат хунук номигина қолди. Бир вақтлар оч ваҳший жағидек очилиб, ютаман деб турган жар оғзи юмилган. Буталар қуриб, қирғоқлар емирилиб кетган. Ҳатто, катта харсанглар ҳам ерга сингиб, кичкина тошларга айлангандай. Бу энди табиий офат деган тамга билан оқланадиган иш. Хўш, қолгани-чи? Анови чўқурликлар ўрнини эгаллаб ётган теракзор қани? Ўрмонзор ўрнида бешолти қуриб қуримаган, яшнаб яшнамаган дарахт қолганини нима билан изоҳлаш керак?

Савлат тўкиб турувчи эманлар, харсанг остидан жимирлаб чиқувчи булоқ сувлари қани? Бу саволларга ким жавоб беради? Ҳеч ким! Ҳамма айбни вақтга юклайди. Вақтнинг тили бўлмагани билан бу ёлғон учун одамлардан аёвсиз ўч олади. Дарахтни кесдингми, сувдан умид уз. Сув кетдими тамом, қурт-қумурсқалар кўпаяди. Қолган дарахтлар тобора сийраклашади, натижада парранда-ю, дарранда ҳам бошқа ерлардан паноҳ излайди. Ана шундагина очкўз одам табиатнинг мангу эмаслигини, инсонга нажот кўзи билан мўлтиллаб қарашини тушуниб етади. Ҳа, айб вақтда эмас, табиатни гуллатадиган ҳам, бўғиб ўлдирадиган ҳам одамнинг ўзи!

...Бу ниҳоллар ўрни қалин ўрмон эди. Ўшанда чапга бурилганда Ягафар дарахтларни оралаб ўтганди. Ҳалиулла бобо: «Сатаевнинг кўзига кўринма», деб қағтиқ тайинлаган бўлса-да, ўзини қўлга ололмай отни беихтиёр Иблислар маконига бурди. «Бу қапақаси бўлди, сени чўчитишса, бўйнингни ҳам қилиб қочаверасанми? Э, йўқ, шунча жониворни отишга қандай қў-

ли борар экан. Йўқ, йўқ, бўлиши мумкин эмас. Мумкин эмас...»

Лочин бир меъерда йўрғалаб борарди. Атроф сокин, осойишта эди. Бирдан бу тинчликни ўқ овози бузди. Ягафар сесканди. Отнинг жиловидан тортди. Кейин нима воқеа юз берганини фаҳмлаб умрида биринчи бор жониворга қамчи босди. Иблислар маконига етмай отдан ирғиб тушди-да, Лочинни дарахтга боғлади. Шу пайт яна ўқ овози янгради.

Ягафар қалин шохлар остидан эгилиб, сурхчаларни нари-бери суриб, ялангликка чиқди. Чиқди-ю, юрак ютиб қотиб қолди. Икки киши отни тизгинидан ушлаганча уни катта ўра оғзига тисариб олиб борди. Малла бия ўлимга маҳкум этилганини сезиб, депсинар, орқа оёқларига тиралиб олар, тинмай пишқирар эди. Бошига ташланган мато сурилиб кўзлари қиндан чиқай деб чўғланарди. Сатаев оёқларини керганча қўлидаги милтиқ оғзини тепага қаратиб, отишга пайт пойлаб турар, орқага ўгирилмаган ҳолда кимгадир мушт ўқталиб қўярди. Ягафар ўша томонга қараб, катта харсангни паналаб турган икки болага кўзи тушди. Бола халқи ҳам қизиқ, ҳали овул уйғонмай туриб улар қандай ҳид олиб келишди экан?

Ягафар чидаб туролмай бақириб юборди-да, қўллари силкиганча югуриб бориб ҳансираган бир аҳволда Малла бияни тўсиб, Сатаев рўпарасига туриб олди.

— Ҳа, сенмисан? Айғирни олиб келдингми? Баракалла, — деди Сатаев ўз гапига ўзи ишонмаган тарзда.

Ягафар жавоб бермай Сатаевга еб қўйгудек бўлиб тикилди. Кейин сапчиб унинг қўлидан милтиқни тортиб олди-да, чуқурликка отди. Милтиқ тошга урилиб, ўқ узилди. Бия қаттиқ кишнади-да, орқа оёқларида тик туриб ҳалиги одамларнинг қўлидан чиқиб қочди. Ундан ўрناق олган бошқа отлар ҳам сапчиб тизгинни уздилар-да, дуч келган томонга қараб югуриб кетдилар. Сатаевнинг икки ёрдамчиси сўкинганча уларни туттиш учун югурди. Қияликнинг нариги ёнбағридаги майда тошлар ўқ зарбидан ҳамон шовиллаб тўкилади. Тизгинни узолмаётган бия типирчилайди. Яланглик бўшаб қолган, ҳатто болалар ҳам яширинишган. Фақат Ягафар билан Сатаев юзма-юз турибди.

Сатаев аввалига шошиб қолди. Нигоҳини Ягафардан олиб, дарахтлар орасида бир-бир кўздан йўқолаёт-

ган отларга қаради. Кейин яна йигитчага тикилди. Сатаевнинг қарашлари даҳшатли эди. Ҳатто ғазабга берилганда ҳам кўзлари чақнамас, ўйнамас, балки ҳаддан ташқари вазмин боқарди. Сатаев Ягафарга пича шу ҳолда тикилди. Кейин ғазабини ютолмай йигитчага мушт туширди. Ягафар уч қадамча нарига учиб тушди. Нафаси қайтди. Туришга чоғланган онда Сатаев келиб, ёқасидан олди.

— Сени бу ерга ким юборди, итвачча! Жонингни суғуриб оламан, ҳароми! Суякларингни қамоқда чиритаман!

Сатаев шундай деб хириллади-ю, бирдан нигоҳини бошқа томонга олди. Худди тегирмон тоши айлангандай бўлди. Энг қўрқинчлиси ҳам шу эди. Сатаев худди йигитчани кўрмаётгандай эди. Ягафарнинг назарида у, яъни Ягафар, чинданам бу ерда йўқдай, энди уни бўғмаса ҳам бўладигандай туюлди. Шу пайт беҳос Лочин кишнаб юборди. Тегирмон тоши асл ҳолига қайтиб, Сатаев яна Ягафарга тикилди.

— Ҳа, жуда соз... Шу ерда экан-да Лочининг... — Сатаев шундай деб Ягафарни чангалидан чиқарди-да, овоз келган томонга юрди.

«Тур, Лочинни ҳимоя қил! Ялмоғиз унинг жонини суғургани кетди!» Аммо Ягафар ҳатто қимирлай олмади ҳам. Қўл-оёқларига оғир тош бостирилгандай эди. Яна уринди, йўқ, туролмади. Эмаклаб бўлса ҳам Лочиннинг олдига бориши керак.

— Тур, тезроқ тура қолсанг-чи, тур тезроқ, — кимдир шундай деб шивирлади. Ажаб, ким бўлди? Ягафарнинг ўзи ўзига гапирмадимикин? Йўқ, овоз яна келди: Ягафар оға, тезроқ, тура қол!

У кўзини очди. Қаршисида чўнқайиб ўтирган Салоҳни кўрди. Йиғлаб, нимадир деб унинг қўлидан тортади. Бироқ Ягафар боланинг сўзларига тушунмайди. Ҳали болаларга тузукроқ қарамабди. Демак, уларнинг бири Салоҳ экан-да.

Ягафар аранг ўрнидан туриб, бир-икки қадам босди. Босди-ю, қуриб қолаёзган томоғини ушлаб тўхтаб қолди. Чуқур нафас олмоқчи эди, оғриқ азобидан инграб юборди.

— Ма, қамчинни олвол, — деди Салоҳ унга далда бўлиб.

Ягафар базўр қадам босган сари фикри ойдинла-

ша борди. Сатаевнинг бесўнақай гавдаси дарахтлар ортида кўринди. У тизгинни ечиб олишга улгурган, энди отни бор кучи билан тортарди. Лочин эса орқасига тисарилиб, бошини силкиб унинг чангалидан чиқиб қочибга интиларди. Айғирнинг пишқиришини Сатаевнинг хирилдоқ овози босиб кетди:

— Уҳ, палид!.. Ана энди кунинг битиши аниқ. Хой, анқовлар!— Сатаев атрофга аланглаб, югурдаklarини чақирди.— Милтиққа сочма ўқ жойла, тезроқ олиб кел!

Сатаевнинг буйруғи жавобсиз қолди. Унинг ёрдамчилари отларни беҳуда қувиш билан овора эдилар.

Ягафар отнинг орқасига туриб олди. Сатаев жим бўлди. Кўзлари энди худди ғазабланмаган, бақирмаган одамдай боқди. Кейин айғирга тикилди. Лочиннинг баданида титроқ турди. Сатаев нигоҳини отнинг бадани бўйлаб юргизиб, Ягафарга қадади. Бир нафас ниманидир ўйлаб турди-да, кутилмаганда жилмайди.

— Баракалла, ма, ол, ўзинг бошлаб бор.

Улар шу зайлда бир-бирларидан кўз узмай қолишди. Атрофга сокинлик тушди. От ҳам пишқирмай қўйди. Бирдан Сатаевнинг юзи яна буришди. Яна нигоҳини бошқа ёққа бурди. Ягафар пайтғни қўлдан бой бермай, кўзларини қисганча, қулочини кенг ёзиб, отга бор кучи билан қамчи урди-да:

— Уч, Лочиним!— деб бақирди.

Қамчи зарбидан жониворнинг ўмрови ҳам қисирлаб кетгандай бўлди. Айғир орқа оёқларига ўтириб қолди. Худди фарёд солгандай аламли кишнади-да, қанот чиқаргандай учди. Чалқанча йиқилган Сатаевнинг юзига тўкилган барглар қўнди.

Ягафар урушдан кейин зоотехниклар курсида ўқиб юрган кезлари тарих муаллими бўларди. Урушнинг ҳамма азобини тотиб кўрган, қайта-қайта яралангани етмагандай ҳаётнинг барча аёвсиз ўқлари бағрини илма-тешик қилиб юборган бу кекса жангчи дарс сўнггида «Тарих деб аталмиш қуш» ҳақида сўз очишни яхши кўрарди.

— Ана шунақа, йигитлар,— дерди у нигоҳини сарбасар кездириб,— тарих деб аталмиш қуш чарчоқ нималигини билмай жуда баланд учиб, ердаги ҳар бир

харакатни кузатади. Ёмонлик унинг назаридан қочиб қутулмайди. Хайрли иш эса унинг қанотларига қувват бахш этади. Ҳар бир эзгулик қушнинг қанотларига бир пат бўлиб қадалади. «Эзгулик истайман», деб қуруқ гапириш бефойда. Хайрли ишни амалда бажариш зарур. Қадимда бир подшо: «Мен яхшилик истайман, фақат фуқаро англаб етмаётир», деган экан. Бундай «эзгулик»нинг оқибати ойдин. Ҳеч шубҳасиз, қадимда ҳам хайрли ишлар мавжуд эди. Қани, келинлар, ўшаларнинг баъзиларини эслаб кўрайлик...

Кечагина жанггоҳдан қайтган, яхшилик билан ёмонлик нималигини қонли майдонларда ажрата олган собиқ аскарлар учун қанот ва патлар ҳақидаги бу ҳикоя бир оз кулгили, ҳатто эриш туулган эди. Орадан йиллар ўтиб кўп нарсалар хотирадан кўтарилди.

Аммо тарих муаллимининг бу ҳикоялари хотирани тарк этмади...

Ягафар ҳозир ҳам қанотга қувват берувчи патни эслади... Эзгулик... оддийгина ибора. Бошқа сўзлар каби қўлда тутиб бўлмайди. Аммо, оғирлиги бўлмасда, ўлчови мавжуд, жисми йўқ, лекин қалби бор. Ўша муаллим: «Унинг ўлчови ва қалби одамларга хизмат этишда маълум бўлади», дейишни яхши кўрарди.

Аслида бу ҳикмат у қадар мураккаб эмас. Кимга ва нима учун яхшилик қилишни билиш унинг мағзини ташкил этади. Балки ҳозир унинг йўлини кесиб чиққан илоннинг ҳам нияти ёмонлик бўлмагандир? Сатаев-чи? У ҳам нимагадир ишониб, нимагадир интилаганди. Аммо, бу интилишлар уни нурли манзилга эмас, аксинча ботқоқ сари бошлади. Сатаевда тушуниб бўлмайдиган шиддат бор эди. Унинг назарида одамлар шу шиддат даражасига кўтарила олмадилар, интилишини англамадилар. Одамларни нимагадир ўргатмоқчи бўлди-ю, аммо оқибатда уларни тушунмасликда, ожизликда, меровликда айблаб, ғазабга минди. Натижада ёмонотлиқ бўлди. Худди Иблислар маконини ўт-ўлан, могор босгани каби, унинг номи ҳам нохуш хотиралар остида қолди. Баъзан гап келиб қолса, Ягафардан ёши улуғроқ одамлар уни эсларди, аммо номини тилга олиши билан оғзига ифлос бир

наrsa теккандай туфуриб ташлашарди. Одамлар ўша пайтларда Иблислар маконига унинг номини бериб «Сатаев макони» деб ҳам юрдилар. Вақт ўтиши билан бу қўрқинчли ернинг асл номи қайтди. Афтидан иблис Сатаевдан даҳшатлироқ бўлса керак-да...

...Ягафар Лочинни зўрға тутиб, ўтиб бўлмас чакалакларни оралаб, мўъжаз ўтлоққа чиқди-да, оёғини арқон билан боғлаб қўйиб юборди. Ҳалиулла бобо кечқурун уни шу ердан топди. Овулда бўлган гапларни айтиб берди.

— Қариялар тўпланиб, бир маслаҳатга келдик-да, қишлоқ советининг раисига учрашдик, — деди у бамайлихотир ўтириб олгач. — Ўйлаб қарасак, раисни ҳам айблаб бўлмайдиган. Ўзи ҳам куйиб-ёниб ўтирибди. «Қўлимдан ҳеч иш келмайди, район ветеринари буюрган. Эртага қолган ўн иккита тулпорни ҳам отиш керак», дейди. «Лочинни ҳамми?» деб сўрасак: «Ҳа, уни ҳам», дейди. Биз индамай чиқиб келаётувдик, орқамиздан: «Ҳарбий комиссар билан гаплашиш керак, мен боролмайман, сиз — кўпчиликсиз, гапингиз ерда қолмайди», деди. Ана шунақа, ўғлим, айғиринини эгарла. Икковимиз ҳарбий комиссарга борамиз энди.

Ҳалиулла бобо чангалзор этагидаги отни ечиб, эгарга минди. Туни билан йўл босиб, эрта тонгда район марказига етиб келдилар.

Ҳарбий комиссар бобонинг бир меъёрда давом эган узун ҳикоясини бўлмай, диққат билан эшитди. Бобо: «Ана шунақа, ўртоқ комиссар», деб сўзини якунлагач, телефон трубкасини кўтариб, Ҳафизов дегап кишига ҳозиргина эшитганларини бирма-бир айтиб берди. Киргандан бери лом-мим демай ўтирган Ягафарни бобо биқинига аста-туртди-да: «Райком секретари билан гаплашяпти», деди. Шундагина Ягафар ишлари ўнгидан келганини сизди.

Ҳарбий комиссар уларни мавҳум гап билан кузатди. Аммо овул элчиларни хушxabар билан кутиб олди. Ҳарбий комиссардан Қўштеракдаги воқеаларни эшитган Ҳафизов ўша заҳотиёқ телефон қилиб, отларни ўлдиришни бекор қилган экан. Касаллик белгилари бор олти айғирни ујордан ажратиб, саройга қамашди. Лочинни эса район ҳарбий комиссиясига олиб бориш ҳақида буйруқ келди.

Ҳа, Ягафар ўжарлик қилиб касалхонадан бекор барвақт чиқди. Ҳали бир довон ошмай туриб, оёқлари зирқираб, бадани қақшай бошлади. «Ҳечқиси йўқ, уйга етиб олиб, ҳаммом буғхонасида бир яйрасам, ҳамма оғриқ чиқиб кетади. Фақат шу довонни ошиб ўтсам бас... Бу йил яхши келмади. Дарёнинг таги кўриниб қолди. Ўтлар қовжираяпти. Яна бир ҳафта ёмғир ёрмаса нақ офатга рўпара бўламиз. Ёмғир ёрса табиат ҳам, одамлар ҳам яйраб нафас оларди...»

Ягафар ҳолдан тойиб, бужур харсангга ўтирди. Кўзларини юмди. Нимагадир тургиси келмади. Уни хасталик ёки ҳорғинлик эмас, балки хотира юки жилдирмаётганди. Қулоғи остидаги мис қўнғироқчаларининг жаранги тобора авжига чиқди. У яқинлашаётган одамни кўргиси келди. Аммо кўзларини очмади. Қўнғироқча эса жиринглайверди. Ягафар бу овознинг ўтмиш бағрини поралаб келаётганини биларди. Кўзини очгани ҳамон, эшитилмай қолиши ҳам унга аён эди. Шу боис хаёлларга эрк берди...

...Қароқчи тоғ белидан ўтган, ҳали нами қочмаган катта йўлдан қўш отли уч арава ёсради. Дуғаларга боғлашган ранго-ранг шокилалар шамолда ҳилпирайдди, эгар-жабдуқларининг безаклари офтобда ялтирайдди. Туёқлар зарбидан уваланган тошлар ҳар томонга сачрайди. Қўшиқ, гармонь свозлари тинмайди. Ёлларини пирпиратган тулпорлар бир-бирини қувиб ўтади. Чавандозлар қийқиришади.

Булар орасида Ягафар ҳам бор. У тенгдошлари билан ҳарбий хизматини ўтагани чақирилган. Тенгдошлари аравада, у эса Лочинда кетяпти. Ягафар тулпори билан бирга суворийлар қисмида хизмат қилади.

Мис қўнғироқча биринчи араванинг дуғасига илинган.

Ушанда қирқ биринчи йилнинг апрели эди. Ҳозир унга мис қўнғироқчанинг овози эшитилапти. Йилларнинг аёвсиз шамоли бу овозни заррача ўзгартирмаган. Овоз ўша-ўша: жиринг-жиринг, жинг-жиринг. Гармонь овози билан шўх қўшиқ қўнғироқча жирингига уланади. Шу музофотда ном чиқарган жингалак сочли Тошпўлат гармончи тиним билмай куйлайди. Йигитлар ҳали қандай кулфатларга дучор бўлишля-

рини билмайдилар. Нигоҳларини олдинга қадайдилару ортда қолган ёшликдан ўзга нарсани кўрмайдилар. Йигитлар хайрлашув онига хос маънос эмас, балки мардона қўшиқлар айтадилар. Узоқ йўлга чиқа туриб, қайтишнинг бахтиёр дақиқаларини орзу қиладилар.

Йўл бетида мунгайиб,
Кузатиб қолди қайин,
Худди шу йўлдан, яна —
Қайтмоғимиз ҳам тайин.

Аммо кўп йигитлар бу орзуларини ўзлари билан ўзга юртларда тупроққа олиб кетдилар. Кўпчиликнинг умиди дуғадаги қўнғироқча сингари жиринглади-ю, осудалик бағрига сингиб кетди. Ҳатто Лочиннинг ҳам қаноти қирқилди. Бегуноҳ жонивор Украинага чўлларида тупроққа бош қўйди.

Ёшлик ҳам учди кетди. Ўтган воқеаларни гоҳида тушми ё ўнг эканини ҳам ажратолмай қоласан. Йлгарилари ҳақиқатга яқин туюларди. Энди эса булар фақат тушига кириб, дам ғамга кўмилади, дам шодликка бурканади. Ягафар уфққа қарайди-ю, пойгадаги тулпорлар каби қувалашиб ўтаётган йилларни кўради...

Ягафарни ғарбий чегарада турган суворийлар полкига жўнатишди. Кун суворийлик санъатини ошириш, сафда юриш, мерганлик маҳоратини эгаллаш машқлари билан ўтарди. Ягафар эндигина аскарлик ош нонига, одатларига кўника бошлаган дамда...

Саҳар чоғи эди. Уйқунинг энг ширин пайти... Улар эртами, кечми уруш бошланиши муқаррарлигини билардилар. Аммо бу қадар тез, устига-устак, бехосдан бошланар, дёб ўйламагандилар. Бу ҳам ҳаётнинг аёвсиз муаммоларидан бири. Устингга бостириб келаётган фалокатни кўриб-билиб турасан, ҳимояга шайланасан. Аммо бу фалокат пайт пойлаб, кўзингни шамғалат қилиб, бўғзингга чанг солганини сезмай қоласан. Уруш ширин уйқудаги суворийлар тақдирига шу зайлда кириб келди.

Уларни қаттиқ портлаш уйқудан уйғотди. Ҳали нима гап эканини билмаган аскар йигитлар йўл-йўлакай кийиниб, қуролларини олиб ташқарига чиқишган-

да, казарманинг бир учи ўт оғушида қолган эди. Ғалаговур, бақириқ-чақириқ орасида эскадрон командирининг: «Отларни олиб чиқинг, отларни!» деган буйруғи янгради.

Ҳамма отхонага югурди. Ягафар одатига кўра чаққонлик билан айғир устига аввал терликни ташлади, кейин эгар урди-да, даҳшатдан орқа оёқларини букиб, ўтириб қолай деяётган Лочикни ташқарига олиб чиқиб, айилни тортиб қўйди. Казарма устига шўнғиган самолётнинг увиллаши қулоқни қоматга келтирди. Уша заҳоти ташланган бомба отхонанинг бир қисмини учириб кетди.

Улови тирик қолганлар отда, бошқалар пиёда, баъзилар аравада шаҳарчани тарк этишга шошилар, қузғундай учиб юрган самолётлар эскадрон устидаги ўқ ёмғирини тиндирмасди. Қуёш бу сафар гўё олтин ҳалли эмас, қип-қизил қонли нурларини заминга қадаб кўтарилди. Ҳарбий шаҳарчани ташлаб чиққан эскадронлар қуёш қад ростлаган чоқда баланд соҳил ёқасига тўлланиб, душман ҳужумини қайтаришга киришди. Дарёдан кўтарилаётган туман шаффоф сув юзини бир сидра силаб пастқамлик бўйлаб сузиб кетади. Дарёнинг у бетидаги қамишлар, тоғлар худди кечагидай оҳиста, беозор бош чайқайди. Аммо кечаги кун ўтли, оловли сарҳад билан айириб ташланганлиги, бу ўт-олов кунлар эмас, ойлар эмас, йиллар давомида беҳисоб одамларнинг ёстиғини қуритиб кетиши ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди.

Полк авжига чиқаётган шовқин-суронларга сергаклик билан қулоқ тутиб ҳужумга шай турар эди. Аммо кутилмаганда немислар дарё ортида эмас, шундайгина ўнг биқинларида пайдо бўлди. (Афтидан дарёнинг юқори қисмидан танклар ёриб ўтган эди.) Ягафарнинг эскадрони мўр-малахдай ёпирилиб келаётган немис пиёдаларини танклардан ажратиб, қириб ташлашга шайланганда чап томонда ҳам танклар кўринди. Полк исканжада қолди. Вироқ чаққонлик қилиб ёпилай деб қолган қопқондан чиқиб кетишга улгурдилар. Водийни қора оқим каби босган душман пиёдаларига эскадрон бас кела олмади. Улар саноқсиз пиёдалар устига шиддат билан ташланиб, сўнг тағ бир аҳволда чекиниб, полкка қўшилишган чоқда эскадрон яримлаб қолган эди. Полк гарчи соҳилдаги исканжадан қутулиб

чиққан бўлса-да, душманнинг катта ҳалқаси орасида қолиб кетган, тутқунликдаги бўридай ўзини ҳали у ён-ҳали бу ёнга уриб, қуршовдан чиқиш йўлларини изларди.

Ярим кечада эскадронлар кичик бир дарёни кечиб ўтиб, узоқда қорайиб кўринаётган ўрмонга пастқамлик бўйлаб боришарди. «Чекилмасин, қаттиқ гаплашилмасин», деган буйруқ оғиздан-оғизга кўчди, баъзилар ана шу буйруқ баҳона бўлиб норози оҳангда минғирлашди.

— Ўз еримизда худди тулкига ўхшаб пусиб юрибмиз.

— Бизнинг танкларимиз борми ўзи? Нимага кўринмайди!

— Ҳеч бўлмаса кечаси тинч қўйишса бўларди...

«Гаплашилмасин!» деган буйруқ бу норозиликларга хотима ясади.

Командирларнинг бу эҳтиёткорлиги сабабсиз эмасди. Осмонда кетма-кет парашютчаларга осилган ёниқ ракеталар пайдо бўлар, душман самолётлари эса чекинаётган қисмларни таъқиб этиб, тиним билмай изғирди. Ҳали у ер, ҳали бу ерда пулемёт тилга кириб қоларди. Ярадорларни олиб бораётган аравачалар, тўрттадан от тортаётган замбараклар пастқамликдан чиқиб, ўрмон этагига яқинлашиб қолди. Яна бир ҳамла қилинса, ханжар қинига тушгандай бўлиб, ўрмон бағридан паноҳ топадилар. Ана шуни ўйлаб, жангчиларнинг руҳи озгина кўтарилди. Кундузги мағлубият, дарбадар кезиш аламларини қисман унутдилар.

— Майли, ҳозирча тутқаноғи тутиб тураверсин,— деди кимдир шивирлаб.— Асосий кучлар билан қўшилайлик, нақ онасини кўрсатамиз.

— Чиққан жойига олиб бориб, тиқиб келамиз. Сичқоннинг инини минг тангага ҳам ололмай қолсин,— деди иккинчи жангчи.

— Гаплашилмасин! — командирнинг бу сафарги буйруғи аввалгидай қатъий, кескин эмас, балки хийла юмшоқ чиқди. Шунинг учун гап-сўз тўхтамай, аксинча говур-гувор, бўғиқ кулги бошланди.

— Бунга ўласанми, куясанми?— йигитлардан бири шундай деди-да, ўзини тутолмай, папиросини енгичига яшириб, тутатди.

Шу онда уларнинг ён томонида снаряд портлади.

Биринчи снаряд иккинчисини, учинчисини, хуллас, бутун бир оқимни чорлади.

Отлар кишнайдди, аскарлар бақириб-чақириб югурдилар. Кимдир замбаракларини тортиб бораётган отларга аямай қамчи уриб сўкинади. Кимдир ёрдам сўраб нола қилади. Снаряд портлаган ер уюрма сингари юқори ўрлайди. Дам ўтмай осмондан майда темир парчалари, пачоқ бўлган арава ғилдираклари ёғилади. Баъзан булар ичида тилкаланган гавдалар ҳам кўринадди...

«Ўрмонга, фақат ўрмонга» — ҳамманинг фикри зикри шу бўлиб қолди. Тўзиган эскадронлар ягона паноҳ масканига интилдилар. Бу орада портлашлар тиниб, орқа томонда отишма бошланди. Пиёда арьергард¹ немис автоматчиларининг йўлини тўсди. Автоматларнинг сайрашига милтиқ ўқлари билан жавоб бераётган йигитлар оқимини тўхтата олмай, чекина бошлаган дамда Ягафарнинг эскадрони арьергардга кўмаклашиш учун ташланди. Суворийлар тепаликни айланиб ўтиб, душманнинг ён томонидан зарба бердилар. Талвасага тушиб қолган автоматчилар бир зумда қириб ташланди.

Дастлабки ғалаба нашидасидан маст бўлган эскадрон изига қайтди. Ана ўшанда кимдир:

— Командир қани? Командир йўқ-ку? — деб қолди.

Отларни жиловидан тортиб, ён-атрофларига қараб, командирни чақирдилар. Жавоб бўлмади. Ҳозиргина, жанг маҳалида атроф ёп-ёруғдек эди. Гўё жанг тугани билан қоронғилик босгандай ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Ягафар билан яна икки отлақ изига қайтди. Айғир кишнади. Эскадрон командирининг саман байтали олд оёқлари билан тупроқ титиб, безовталанар, аммо жойидан жилмасди. Командир эса ерда чалқанча тушиб ётар, дам-бадам инграб қўярди. Улар командирнинг ярасини текшириб ўтиришмади. Ягафар уни ўз отига олди. Суворийларнинг бири саманни етаклади.

Бир оз юришгач, командир қаттиқ ингради. Уни ерга қўйдилар. Ўқ нақ кўкрагига теккан экан. Ярани

---

¹ Асосий кучларни ҳимоя қилиб орқароқда юрадиган гуруҳ.

дарров чандиб боғлашди. Кейин командирни отга мингаштириб, суворийга боғлаб қўйишди. Иккинчи отлик эса уни суяди. Ягафар милтигини шайлаб, кичик отрядни муҳофаза қилиб, орқароқда юрди. Тонг отай деб қолгани учун улар эскадронга етиб олишга шошилдилар.

Кичик дарёни иккинчи сафар кечиб ўтиб, тепаликка кўтарилишгач, нотекис йўлдан шошилмасдан ўрдакдай лапанглаб келаётган мотоциклчиларни кўришди. Бешта мотоциклнинг ҳар бирида иккитадан автоматчи бор эди. Улар тўғри отлиқларнинг йўлини кесиб келардилар.

Суворийлар паноҳ илинжида атрофга аланглаб, ўнг томондаги дарахтзор панасида оқариб турган саройни кўрдилар-да, отларга қамчи босдилар. Оқариб кўринган бино сарой эмас, ёғочдан ишланган, ҳали битмаган уй экан. Уйга етишлари билан Ягафар отдан ирғиб тушди-да:

— Кетаверинглар, мен чалғитиб тураман,— деб бақирди.

Лочин шерикларидан ажраётганини сезиб, дардли кишнади. Ягафар уни етаклаб, уй ичига олиб киргач, бўйнига эркалаб шапати уриб қўйди.

— Мана, Лочиним, бизга ҳам навбат келди,— деди у.

Уйнинг томи ёпилгани учун ичи қоронғироқ эди. Ходалар орасидаги елим ҳали яхши қотмаган, афгидан уй нари борса бир ҳафта илгари тикланган эди. Ягафарнинг елкасига отнинг илиқ нафаси урилди. Йигитнинг юраги орзиқиб кетди. Назарида деҳқоннинг шинам уйда тўкин дастурхон устида ўтиргандай бўлди...

...Ҳозир Қўштерақда кун ёпилган. Онаси туни билан мижжа қоқмай, ёлғизининг тақдиридан куюниб тонг оттиргандир. Умуман урушнинг дастлабки куни Қўштерақ, йўқ, фақат бу овул эмас, балки бутун мамлакат бедор чиққандир. Тонг отиши билан онаси челақни олиб, молхонага борган. Сутни соғиб бўлиб, сизирни подага ҳайдаган. Овулнинг барча аёллари шу баҳонада кўчага чиқишган. Ҳаммасининг кўзи қизарган. Елкасини оғир дард юки босган.

Ажаб, яхши ният билан уй тиклаган, кузда уй тўйи қилиш истаги барбод бўлган оила қаерда экан?

Нонсиз, бошпанасиз, бомбалар ва ўқлар ёмғири остида шарқ сари дарбадар кетаётганмикин?

Ҳозир уй томонга қараб ўқ узишади. Ўқлар Ягафар ёки Лочинга тегишга улгурмай, ҳали қуриб улгурмаган ҳодаларга санчилади. Балки телба ўқлар деворни илма-тешик қилиб ташлар.

Иккита мотоцикл тўнтарилиб тушгандан кейин, немислар тўхтаб уйни ўраб олишди. Ягафар сиртлондай ҳали у дераза, ҳали бу дераза томон сапчиб, ўқ узарди. Немислар уй ичида фақат бир жангчи борлигини фаҳмлаб аста бостириб кела бошлашди. Иккитаси телбаларча ўқ узиб турди. Қолганлари эмаклаб уйга яқинлашишди.

Ягафар уларни ўн дақиқача ушлаб турди. Лочин ер тепиниб, Ягафарни шоширгандай бўлади. Ҳа, энди жилишлари мумкин. Йигитлар ўрмон ичкарасига кириб кетишгандир. Аммо энди улгуришармикин...

У милтиққа сўнгги ўқдонни жойлади. Бир ўқдон — беш жоннинг уволи демак. Сўнгги ўқ отилгач, Ягафар милтиқни елкасига олиб, камарига осиглиқ икки гранатани чиқарди. Немислар масала ҳал бўлиб қолганини сезиб, ирғиб турдилар-да, уй сари югурдилар. Ягафар худди шуни кутиб турган эди. У ғазаб билан: «Насибангни ол, ҳароми», деб бақирди-да, гранаталарни кетма-кет ирғитди.

Чавандозининг ниятини англаб турган айғир эшик оғзига келди.

— Уч, Лочиним!

Айғир худди шу буйруқни кутиб тургандай юғуриб кетди. Ягафар эгар қошини ушлаб, ёнма-ён чопиб борди-да, чаққонлик билан ирғиб отга минди.

Эҳ, жонивор-а, яратган сени фақат қанотдан қисган. Агар қанот ҳам бергандами, сенинг олдинда энг учқур қуш ҳам ип эшолмасди. Уй билан ўрмон орасига тушиб турган ёруғлик дарахтзор ичкарасига кириши ҳамон яшин шуъласидай бир зумда сўнди. Шунда ҳам Лочин секинламади. Дарахт шохлари Ягафарнинг юзларига енгил қамчиндай урилиб, тирнаб юборди. Ҳуштак чалиб ўтган ўқлар новдаларни ширт-ширт узди. Борган сари ўқлар сийраклашди. Итнинг ҳуришига ўхшаган бақирӣқлар ҳам эшитилмай қолди.

Ягафар айғирни ҳеч нимага боғламай, уй бурчагида қолдирган эди. Бечора жонивор даҳшатдан ер тепи-

ниб, кўзларини жавдиратиб тураверди-ю, аммо эгасини ташлаб қочмади. Вақти келганда эса қуш бўлиб учиб, Ягафарни ўлимдан олиб чиқди. Қани, мана шундан кейин ҳам отни онгсиз жонивор сафиди санашга кимнинг тили борар экан?

Ниҳоят полк қуршовни ёриб чиқиб, Житомир остонасидаги қишлоқда қўноқ бўлди. Адашган аравалар, аскарлар бирин-кетин келиб уларга қўшилди.

Гарчи полк ҳордиқ учун тўхтаган бўлса-да, аскарларнинг қўли-қўлига тегмасди. Лазарет остонасида ярадор жангчилар тўдаланган. Замбил кўтарган санитарлар бир зум тиним билмайди. Ким қуролини тозалайди, ким арава ғилдиракларини мойлайди, ким қудуқ бошида кир ювади, ким дала ошхонаси олдида ўтин ёради. Суворийлар эса аввал ўзларига эмас, отларга қарайдилар, тулпорларни ювиб-тараб ем бериб, айил ва терликни четан деворларига ёйиб қуриштиради.

Асосий кучлар билан қўшилган жангчиларнинг кайфияти анча кўтарилди. Ҳафта давомида на ҳордиқ, на иссиқ овқат нималигини билмаган йигитлар дала ошхонаси мўрисидан тутун чиқиб, димоққа шўрва иси урилиши билан ҳазил-мутойибани бошладилар. Старшиналар тамаки улашиб чиқдилар. Овқат олдидан «иштаҳа дори ҳам бўлади», деган гап тарқалди. Аскар халқининг қувониши осон. Ёйдиганини еб, ичадиганини ичиб, камарни озгина бўшатиб, қўлбола сигаретани тутатса, кейин бир-икки соат қоқ ер устида бўлса ҳамки, ухлаб олса бас — шу билан дунёдаги энг бахтиёр одам ҳисоблайди ўзини.

Ягафар ҳам этигини ечиб, пайтавасини ювди-да, офтобга ёйиб қўйди. Ўзи салқинга ўтиб ёнбошлади. Лочин аста кавш қайтаради, сал нарида кимдир қиличини чархлаяпти. Ягафар бир меъёрда эшитилаётган овозга қулоқ бериб ётиб, мудради.

Шу алпозда қимир этмай ётиб, қуёш мағрибга бош қўйган маҳалда кўзини очди. Лочин ҳам кавш қайтара-қайтара ухлаб қолибди. Қўлбола охур атрофидан чумчуқлар галаси кетмайди. Қаердадир отга тақа уриляпти, болғанинг овози Ягафарни тинч-осуда кунларга қайтаргандай бўлди. Гўё Ягафар Қўштеракдан ҳеч қаерга кетмаган. Балки айғирни уюрдэн айириб олиб, ўзи пичан устида талтайиб ётибди. Ҳо-

зир Ҳалиулла бобо келиб: «Куппа-кундуз куни ялпайиб ётишга уялмайсанми?» деб мингиллайди. Кейин аччиқланиб: «Қани тур, мирза, отингни айлантир», дейди...

Ягафар овулини, меҳрибон Ҳалиулла бобони эслаб жилмайди. Ҳамманинг уйқуга берилганини кўриб, у ҳам ёнбошга ағдарилди-да, кўзини юмди. Фурсат келган экан, ухлаб олиш керак...

Унинг кўзи эндигина илинганда, хабарчи келиб тулпорини тик турғазганича:

— Отлар эгарлансин! — деб бақирди.

Баъзан куз пайтлари бехосдан шамол кўтарилади-ю, йўлларга поёндоз бўлган заъфарон япроқларини учириб ўтади. Уйқудаги суворийлар ҳозир худди шу япроқмисол сапчиб, озгина муддат тўзишди-да, сафга тизилишди. Шу заҳоти қишлоқ пойида отишма бошланди. Эскадрон ўша сониядаёқ ҳужум майдонига ташланди. Пиёда аскарлар душман десантчиларига палапартиш ўқ узиб, чекинишни бошлашган эди. Жанг майдони кафтдек эди, на бир пастқамлик, на бир тепача кўринарди. Автоматлардан ёғилаётган ўқлар камлик қилгандек, икки пулемёт бири олиб, бири қўйиб сайраб кетди. Ана шунда командирнинг:

— Эскадро-он! Олға! — деган ҳайқирини эшитилди.

Ягафарнинг хотирасига фақат шу буйруқ муҳрланди. Қолган воқеаларни лахтак-лахтак туш каби ба-зўр эслайди.

Отларнинг дупури шаршара каби уни ҳам ўз оқими-га олди. Ярадор отларнинг дардли кишнаши, йиқилаётган аскарларнинг қичқирини, олдинда эса тутун ва чанг қуюнига бурканган майдон... Лочин ўша томон учи-б боради. Ягафарнинг яланғоч қиличи қора булут бағрини поралаган яшин шуъласи мисол ялтирайди. Темир қалпоқлар от туёқлари остида мажақланади. Қўнғир кийимлиларнинг даҳшат билан боқувчи кўзлари ҳеч кимда раҳм-шафқат уйғотмайди. Туёғи ерга тегмай учаётган Лочин бирдан орқа оёқларида тик турди-да, кўнгилни тилкалаб юборадиган даражада аламли кишнаб йиқила бошлади. Ягафар нима гап бўлганини билолмай қолди. Ҳали от йиқилмай туриб, бошига кимдир гурзи билан туширгандай бўлди. У ниҳоятда тик жардан қулади назарида. Қулоғи остида

шамол гувиллади. У эгардан учиб тушиб, ерга урилди...

Ягафар ҳушига келганда, жанг тўхтаган, майдон чанги ўтирган эди. Унинг ёнида икки дўсти қолган, бири сувдон ушлаб ўтирар, иккинчиси эса бошини боғлар эди. Дўстининг лаблари қимирлади, нимадир дегандай бўлди. Аммо Ягафар эшитмади. Шерикларига қараб: «Кетаверинглар, орқаларингдан етиб оламан», деди. Бироқ ўзининг гапини ўзи ҳам эшитмади. Тирсагига суяниб турди-да, томоғида қотиб қолган қонни тупуриб ташлади. Кўнгил айнаши хиёл босилди, қулоғи ҳам очилиб, узоқлашиб бораётган отишма овозларини эшитди. Ёнига қараб ҳаракатсиз ётган Лочинни кўрди. Бечора жониворнинг жон аччиғида типирчилашларини ердаги излар ошкора қилди. Ягафар отнинг нурсиз кўзига қараёлмай, бошини бурди. Унинг бағри бирдан худди шу майдон каби қорайиб, бўшаб қолгандай, юраги қил устида ҳилвираб тургандай, бу қил ҳам ҳали замон узилиб тушадигандай эди.

Ўртоқлари уни турғизиб қишлоқ томон юрдилар. Уларнинг бири эгарни, иккинчиси жиловни олди. Қишлоққа келишганда эскадрон сафарга шай турарди. Бўлинма командири эгасиз қолган саманни етаклаб, жиловини Ягафарга тутди-да:

— Ол, энди сеники бўлсин, — деди.

Ягафар бир командирга, бир саманга қаради-да, индамай қилични, кейин ердаги эгарни олиб, жилай деб турган аравага қўйди. Лочиннинг кумуш сувни юритилган тизгинини қопчиғига солди-да, аввалроқ отдан айрилганлар сафига бориб турди. У бошқа от жиловини олишни Лочинга нисбатан бевафолик, номардлик деб билди. Лекин кўнчилик унинг қалбидаги ғалаённи фаҳмламади.

Унинг суворийлик қисматига шу зайлда хотима ясалди. Киев остонасида яралангач, бутунлай пиёда қўшинлар сафига ўтказилди. Шундай қилиб, Москва пойидан то Шпрея дарёсига қадар бўлган йўлни пиёда босиб ўтди. Бутун уруш давомида Лочинни унутмади. Отлиқни кўргани ҳамон юраги ўртанаверди. Шпреяда иккинчи марта яраланиш арафасида кутилмаган тасодифга дуч келди.

Польша ерларига озодлик олиб келган қўшин сафида жанг қилган Ягафарнинг ротаси икки кунлик

ҳордиқ ва ёрдам кучлари қўшилишини кутиб тўхтади. Сафи сийраклашиб қолган рота бўлажак ҳамлага шайланарди. Урушнинг адоғи кўриниб қолган, душманнинг уясига қўл узатса етгудек эди. Жангчиларнинг ўй-хаёли она юртга қайтиш завқи, бахтиёр онлар сурури билан банд эди.

Худди шу паллада Ягафар ёрдамчи кучлар орасида ҳамқишлоғи, ҳамнафаси Талхани кўрди-ю, аввалига кўзига ишонмади. Икки дўст урушнинг 1 ўрт йиллик қаҳридан кейин бундай меҳрибончилигига ишонқирамай бир-бирига ҳам ҳайрат, ҳам соғинч, ҳам қувонч кўзлари билан қараб турдилар. Кейин бунинг туш эмас, ҳақиқат эканига амин бўлиб, бир-бировининг қучоғига ташландилар.

Талха бош суққан еридан қуруқ чиқмайдиган чапдаст йигит эди. Урушда ҳам шу одатиши тарк қилмабди чоғи, ҳар ҳолда сувдони ичимликка тўла эди. Сархуш икки дўст овулга бориб қайтгандай бўлди. Туни билан мижджа қоқмай ўтган-кетгани бир-бир эслашди. Тонгга қалдар ҳам гаплари адо бўлмади.

Саҳар палласида табиат мудраб, кўз очаётган маҳалда гап урушнинг сўнгги кунларига теқалди:

— Уруш давомидаги энг қалтис пайт келди, — деди Талха хўрсиниб.

— «Қалтис» деганда душманни назарда тутяпсанми? Шундай бўлса гапинг ҳақ. Бизга тўй, уларга аза энди. Бекингани жой тополмай қолди, занғарлар. Ғалаба яқин.

— Нима, мен ғалаба узоқ деяпманми? Менинг ҳам каллам жойида, кўзим очиқ. Кўриб-билиб турибман. Шунинг учун ҳам ғалабага етай деганда, йиқилиб, ер тишлаб қолма, деяпман. Йўқ, қўшнижон, сафар-халтани шайлаб, уйга кетаман, деганда ўлиш одамга алам қилади.

Дарҳақиқат, шундай. Одамнинг ўлгиси келмайди. Фақат ғалаба арафасида эмас, ҳеч қачон одамнинг ўлгиси келмаган. Агар фақат ўлим ҳақида ўйлаганларида Шпрея соҳилида турмаган бўлишарди. Қирқига чидаган, қирқ бирига чидаш, Берлингача бориш керак. Урушни гўрга тиқамиз деб неча юз минг ҳаёт қурбон берилди. Урушни қайта тирилмайдиган қилиб кўмишгина қолди... Ягафар ҳамқишлоғига шуларни

тушунтириш учун сўз излаётган маҳалда Талханинг ўзи тилга кирди:

— Мен шундай режалар тузиб қўйдимки, эшитсанг ҳайрон қоласан,— деди у оёққа қалқиб.— Сен нима десанг дегину, аммо бу тўнғиз қўлпурлар жонининг ҳузурини биларкан. Уйларини қара, бу ҳаромиларнинг. Хуллас, овулга қайтишим билан сал дам олиб, нафас ростлайману пишиқ гиштдан уй қураман. Олмами, олчами экиб, боғ қиламан. Томорқага қарайман... Шундан кейин уйланаман. Ана ўшанда мирза Талханинг яшашини кўриб, ақлига тан бераверсан.

— Ўқ-хў, иштаҳалар карнай-ку,— деди Ягафар кулиб.— Шошган қиз эрга ёлчимайди, деган гаплар ҳам бор бу дунёда, эшитмаганмисан? Аввал уйингга эсон-омон қайтгин, ҳали уруш туганича йўқ-ку?!

— Қайтамиз, фақат пешонани ўққа тутиб бермаслигимиз керак. Худо ҳам ўз қадрига етадиганларни асрайди.

— Асрайди, дейсанми? Бундай меҳрибон худо қайси қавакда яшириниб ётади, нимадан асрайди, ўзинг биласанми? Ўқнинг кўзи йўқ, одам танламайди.

— Ўқники-ку йўқ. Буни биламан. Аммо ҳозирча менинг кўзим бор. Кераксиз жойга бурнимни тикмайман. Артиллерияни «Уруш худоси» дейишади, а? Қани ундан яширинмай кўр-чи? Мана, «Ўқнинг кўзи йўқ», делясан. Ўқникимас, сеники йўқ. Ўз қадрингга етмайсан, бекордан-бекорга ўзингни ўтга-чўққа урасан. Мана иккита орден, олтита медаль олибсан. Бир йигит бўлса шунчалик бўлади-да. Энди сал бошингни эҳтиёт қил.

— Шунинг учун ҳам темир қалпоқ кийиб юрибман-да,— деди Ягафар гапни ҳазилга буриб. Кейин ҳазилнинг ўрни эмаслигини фаҳмлаб, жиддийлашди:

— Нимагадир гангиб қолибсан, ошна. Бир «Худо асрайди», бир «Худодан яшириниш керак», дейсан. Нима, сен шу пайтгача ўзингни сира ўтга урмадингми? Балки сен бурчакдан туриб отадиган эгри милтиқни ўйлаб тапгадирсан, а?

— Сен бунақа масхара қилма,— деди Талха ранжиб.— Ўқшнинг унақа қуёнюраклардан эмас. Керак бўлганда ўтга ҳам, оловга ҳам кирганман. Бу орденни чўпчак айлиб ётганим учун берилмаган. Мен фақат

чайнаб қўйган луқмани ютолмай ўлиб кетиш алам қилади деяпмак. Ишқилиб, соғ-омон қайтай-да. Ана ундан кейин бир беармон яшайки...

Хўш, бу гаплардан кейин унга нима деб эътироз билдириш мумкин? Балки у ўзича ҳақдир. Чиндан ҳам тўрт йил ўлиш учун эмас, яшаш учун жанг қилдилар-ку?!

Кўп ўтмай яна жанглар бошланди. Ягафар энди Талха ўзини панага олар, айёрлик қилар, деб ўйлаганди. Йўқ, қўшниси бурчидан бўйин товламади. Тўғри, у айтарли абжир эмасди. Кўзини юмиб, ўзини ўтга, чўққа урмасди. Лекин вазифа топширилганда найранг қилмас, юкини ўзгаларга ортишга уринмасди. Бир жиҳатдан одамнинг ҳаёти иккита эмас — битта! Уни қадрлаганинг сари баҳоси ошиб бораверади. Лекин ёшликда мағрурлик ҳаётни кўп ҳам ўйлаб, эҳтиёт қилишга йўл бермайди. Қолаверса, жанг маҳали, пиштиб қўйган режангнинг чанги чиқиб кетиши ҳеч гап эмас. Дунё гўзал, ҳаёт ширин, бироқ уларнинг зиммасидаги бурч булардан ҳам буюкроқ эди.

Табиат шу кунлари ниҳоятда чирой очди. Европа қуёшининг майин нурлари заминни пайпаслаб, илтиб уйғотган. Ер ҳайдаб дон сепувчи деҳқонга муштоқ. Портлаш овозларини босиб момақалдироқ гумбурлайди. Деҳқоннинг орзуси мисол сахий ёмғир ер юзидаги қонли доғларни ювади. Йўл ёқасидаги бетон ариқчалардан лойқа сув айқириб оқади, вайроналар атрофидаги дов-дарахт уруш билан иши йўқдай уйғониб яшил либосини кийган. Баҳор эрта келди. Баҳор ҳар сафар ҳам бу ерларга барвақт келадими ё Ғалабани ўз кўзи билан кўриш учун шошдими — номаълум эди. Отишма озгина тўхташи билан осмондан кўчманчи қушларнинг жарангли овозлари келади. Табиат урушни ҳам, қирғинбаротни ҳам тан олмайди. У ўз ҳолича яшайди, ўз ҳолича ҳукмини ўтказди.

Урушнинг сўнгги зарблари борлиқни сескантиради. Тўрт йил фақат орзу бўлган, тўрт йил тушдагидай туюлган дам — жангчининг уйга қайтиш онлари яқин. Хўш, шундай пайтда кимнинг ўлгиси келади? Ҳа, Талханинг фикрида ҳам ҳақиқат бор. Аммо шу ўринда бу ҳақиқатдан муҳимроқ гаплар ҳам мавжуд.

Хужум олдидан бўладиган ҳордиқ чоқларидами ё қисқа танаффуслардами, бирга ўтириб қолишса бас,

Талха яна ўз фалсафасини бошларди. «Аввал таом, бад аз калом», деб энг огир шароитларда ҳам томсқ топиб келарди. Тез орада у кийимларини офицерларникидай тоза матодан тиктирди. Чарм этик ҳам топди. Бундай нарсаларга кўпам ҳуши бўлмаган Ягафарни ҳам тартибга чақирди:

— Бир уст-бошингга қарасанг бўларди. Бу аҳволда борсанг Қўштерёк қизлари сенга қиё ҳам боқмайди,— деди у бир куни.— Менга қара, сен Галиянинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрардинг. Хат-пат ёзишиб турибсанларми?

Ягафар Галияни эслашга эсларди, лекин: «Шундай гўзал қиз меми тўрт йил кутармиди?» деб хат ёзмасди.

Тўғри, урушнинг дастлабки йили, госпиталда ётганда битта хат ёзиб, муҳаббатини шама қилган эди. Бироқ Галиядан: «Сен аввал душманни янч, қайтганинда мукофотларингни санаб, қандай жанг қилганингни биламизу ана ўшандан кейин масалани ҳал қилаверамиз», деган мазмунда галати жавоб олган эди. Қизнинг мактуби шунчаки ҳазилмиди ё англаш мушкул бўлган урушнинг қаҳрли ҳақиқатимиди, Ягафар буни фарқлай олмади. Хуллас, хат унинг иззатнафсига тегди, кейин соғинч қалбини ўртаб, қўлга қалам олишга ундаса ҳам ўзини тийди. Онасининг хатларига қараганда, Галия бригадирлик қилибди, яқинда эса уни раисликка сайлашибди.

Мана шуларни ўйлаб, Ягафар норози қиёфада қўл силтаб қўйди.

— Галиянинг хат ёзишдан бошқа ташвиши йўқми? У биз учун буғдой етиштиряпти, ҳозир раиса эмиш.

— Вой, менга қара, эсинг жойидами ўзи!— деди Талха ўрнидан ирғиб туриб.— Бундан тузукроқ қайлиқни қаердан топасан?! Етти қават осмонга чиқиб изласанг ҳам тополмайсан Кимсан, раиса! Беармон яшайсан-ку, тентак!

Ягафар у билан баҳслашиб ўтирмади.

— Бекорчи гапларни қўйсанг-чи, ҳозир вақти эмас,— деб афтини буриштирди.

Корчалонсифат Талха эса бу орада қайтиш тадоригини бошлаб, бахтиёрлик денгизига барвақт бўлса-да, шўнғиди. Алоқачилар бўлинмасидаги аравакаш би-

лан келишиб, унинг аравасига чамадон яшириб қўйиб, топган-тутганини тўплайверди. Жанггоҳда: «Бойликка ҳирс қўйган аскарнинг умри калта», деган нақл, тўғрироғи, қайсар тақдирнинг жигига тегмаслик учун ўйлаб топилган ирим юрарди. Улим билан ҳам-соя бўлиб қолган жангчилар бу примга ҳам бўйин беришарди. Шубҳасиз, Талха ҳам бу нақлдан бохабар эди, ҳатто озгина қўрқарди ҳам. Лекин чамадон ташвишидан воз кечолмасди. Урганган кўнғил ўртанса қўймас, деганларидеҳ, аравакаш олдига тез-тез бориб турарди. Ора-сира ўзи билмаган ҳолда Ягафарнинг жигига тегиб қўярди.

— Қўшнижон, агар бирон дайди ўқ билан ўпишиб қолсам, чамадон сеники, розиман. Ичида Галияга ёқадиган нарсалар ҳам топилди, — деди у бир куни ёмон туш кўрган одамдай маъжослик билан.

Галияни ўйлаб ўтирган Ягафар гапни келган жойидан давом эттирди:

— Тақдир билан ўйнашиб бўлмайди, қўшни. Эртага нима бўлишимиз номаълум. Тўрт йил деганда йўлимиз кесишибди. Бир сабаб билан ажрашиб, овулга мендан илгарироқ қайтсанг, орден-медаллар ҳақида валдираб юрма. Хатларингда ҳам ёзиб ўтирма. Бўлтимми?

— Нимага энди?

— Шундай бўлгани маъкул. — Ягафар бир оз чайналиб турди-да, кейин Галиянинг хатини айтиб берди.

Бунақанги саргузаштларнинг шинавадаси бўлган Талха ўзини тутолмай, Ягафарнинг елкасига тушириб қолди.

— Қаллангга қойилман, — деди у баланд овоз билан. — Демак, овулга фақиргина бўлиб кириб борасан. Елкангни қисиб, камтаринлик билан юрасан. Пайти келганда эса, орден-медалларни кўз-кўз қилиб чиқасану Галия дегакларинг юрак ўйноғи бўлиб қолади. Аммо зўр ўйлабсан.

Ягафар бу қилиқнинг оқибатини билганда, ўша заҳотиёқ ундан қайтган бўларди. Бу гап тилга келганда унинг қора нияти йўқ эди. Шунчаки ҳазил-ҳузул билан айтганди. Кейин эсидан ҳам чиқаёзган эди. Галиянинг ажабтовур мактубини эса аллақачон ёшликка, мағрурликка йўйган эди. Отамнинг ўлишини билганимда, бир қоп кепакка алмаштириб юборардим,

деган мақол бор. Дарҳақиқат, одам кимни қаердан топишини, кимдан қаердан ажралишини билмайди.

Ягафар жанг қилаётган рота Шпрея дарёси бўйлаб душманни шимол сари сиқиб борарди. Қандайдир бир анҳор ёқасига келиб ер бағирлашга мажбур бўлишди. Нариги қирғоқдаги вайроналар орасига яширинган олти стволли миномёт бош кўтаришга ҳам қўймасди. Миномётнинг олти оғзини беркитмагунча анҳорни кечиш эмас, ҳатто қимирлашни ўйлаб бўлмасди.

Тунда тўрт кишидан иборат гуруҳга душмanning ўт очиш нуқтасини гумдон қилиш вазифаси тошширилди. Гуруҳга рота замполити лейтенант Сергеев командир этиб тайинланди. Ягафар тўрт жангчининг бири сифатида йўлга тушди. Талха пулемётчилар қаторида кичик десантни ҳимоя қиладиган бўлди.

Ғиштин равоққа яқинлашишга, пулемётчилар тўхтадилар. Қолганлар яна эмаклаб кетди. Аслида анҳор унча кенг эмас, икки-уч сакрашда нариги соҳилга ўтиш мумкин эди. Аммо равоқнинг у томонида нима борлигини билишмасди. Ҳар ҳолда пулемётлар бош кўтарганини ямлайман деб турган бўлса керак. Жангчилар ана шу хавотир билан оҳиста, овоз чиқармай эмаклашарди.

Афтидан бу ерда бир эмас, бир қанча равоқ бор кўринади. Ҳали ўнгда, ҳали чапда отишма кучайгандан-кучайиб кетди. Полк анҳорни ошиб ўтишга жонжаҳди билан киришди.

— Иванов, Кузнецов, менинг олдимга, — деди Сергеев шивирлаб. — Гранаталарни олинг. Беш-олти қадамдан кейин ҳов анови тепачани мўлжаллаб отинг. Бу итвачча бошқа жойга яширинолмайди. Уша ерда бўлиши аниқ. Юлдибоев икковимиз уларни чалғитиб турамиз.

Йигитлар ярим йўлга етмай, душман пулемёти тилга кирди. Шунда ҳам жангчилар ирғиб туриб, граната итқитишга, сўнг ана ўшандай чаққонлик билан яна ербағирлаб ётиб олишга улгурдилар.

Бу кўрсичқоннинг уяси анча чуқурга ўхшайди. Иккита граната ҳам кор қилмади. Яна бир жуфт бўлса эди... Лекин на Иванов, на Кузнецов бош кўтаради. Наҳот иккови шаҳид кетган бўлса?! Бу орада миномёт ҳам ишга тушиб, дастлабки олти мина отряддан анча орқада портлади.

Шу пайт ё Иванов, ёки Кузнецов сал қаддини кўтариб, граната улоқтирди. Пулемёт тинчиди. Ягафар буйруқ ҳам кутмай сапчиб ўрнидан турди-да, югура кетди.

Равоқнинг қоқ ярмига етганда тепачани мўлжаллаб граната отди. У соҳилга қадам қўйиши билан яна иргитди... Тамом. Бошқа нарсани эслолмайди. Граната портлаган пайтда кўкрагига гурзи урилгандай бўлди. Кейин бағри куйди. Сўнг сувга қулади. Тепадаги оловли излар аста хира парда остида қолди... Кейин ўзига келгандай бўлди. «Кимдир судраб кетяпти,— деб ўйлади у,— рота анҳордан ўтганмикин?» Кўкрагида қаттиқ оғриқ турди-ю, яна ҳушидан кетди.

Ягафар кўзини очганда, тонг ёришиб қолган эди. У ўзини қандайдир хонада кўрди. Атроф осуда, фақат сал нарида кимлардир шивирлаб гаплашишяпти.

— Кузнецов увол кетди. Биз у билан Сталинграддан бери бирга эдик.

— Толя, сени назарга илмай юрсам, азамат йигит экансан, қойилман. Ҳамюртингни нақ ўлим оғзидан қайтардинг. Энди у бир умрлик қарздоринг бўлиб қолди,— деди иккинчи одам. Ягафар унинг овозидан Сергеевга ўхшатди.— Сен бўлмаганингда Юлдибоев чўкиб кетарди. Ана энди яшайди. Фақат Берлинни кўролмай, бир умр армонда юради.

— Энди, унинг учун уруш тугади. Вассалом,— деди «Толя» — Талха.— Бунақанги бесаранжом одамни сира кўрмаганман. Худди анҳордан ўтиб Берлинга кириб кетадигандай учди-я...

Ягафар инграб юборди. Талха шу заҳоти унинг қаршисида пайдо бўлиб, чўнқайди.

— Сенга ҳаммаёққа бурнингни тикаверма, деб минг марта айтгандим...— деди Талха ўпкаланиб. Кейин Ягафарнинг кўнглини кўтариш учун ҳақиқатга кўчди.— Агар сен билан Сергеев бўлмаганида бутун рота асфалассофилинга кетган бўларди. Ҳа, бўпти, афтингни буриштираверма. Яранг унчалик оғир эмас, тузалиб кетасан. Қўштерақдаги қизларга биринчи саломни ўзинг олиб борадиганга ўхшайсан.

Ягафар кўзини юмди.

— Раҳмат, дўстим,— деди инграшдан ўзини тийиб.

Ҳамқишлоғининг қўлини сиқмоқчи эди, ҳатто бармоқларини ҳам қимирлата олмади. Кўкрагини бир

нарса эзиб ташлагандай оғриқ туриб, инграб юборди. Ёноғига ёш думалаб юзини куйдирди.

— Бе, қўйсанг-чи, тентак экансан-ку,— деди Талха кулиб.— Аммо югуришда тенгсиз экансан, қўшни-жон. Гранатани иргитдингу ўзинг ундан тез учяпсан. Гранатадан олдин фрицларга меҳмон бўлмаса эди, деб юрагимни ҳовучлаб ўтирибман.

Шу орада санитарлар келиб, ҳамқишлоқлар хайрлашишди. Улар ғалабадан анча кейин, кузда Қўштеракда учрашдилар.

Ягафар ярим йил госпиталма-госпитал сарсон бўлди. Унинг кўкрагига иккита ўқ теккан бўлса-да, яра оғир эмасди. Лекин битиши жуда қийин кечди. Яра дам битай дейди, дам яна газак олади. Тан азоблари билан бўлиб, Лочинни пича унутди. Аммо кўкрагига учинчи орденни ҳам қадаб Қўштерак сари йўлга чиққач, Лочин яна кўз олдига келди. «Ҳар қандай қора иш беришса ҳам майли, қочмайман. Фақат отларга яқин йўламайман», деб онт ичди.

Бироқ уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деганларидай у яна ўша эски касб-корига, отбоқарлик ҳунарига қайтди. Бу ишга ошкора аччиқ, аммо яширин соғинч билан киришди. Балки ўшанда аччиқлангани айни муддао бўлгандир...

4

Мис қўнғироқча худди пешонаси устига осиглиқдай тиним билмайди, дам қаёққадир ғойиб бўлади. Энди кўзини очаман деганда яна изига қайтиб жиринглайди. Дам мунгли куйни бошлаб юрак торларини чертиб ғамгин хотираларни бехос уйғотади. Дам шўрақс бошлаб нималарнидир ҳикоя қилиб, қайларгадир чорлайди. Ажаб, ҳатто шу мис қўнғироқча ҳам Ягафарнинг ўй-хаёлларини билгандай, ана шу эсдаликларга монанд равишда жиринглайди. Шу қўнғироқча овози сабаб бўлдими, ҳар ҳолда бўғинлардаги, кўкракдаги оғриқ босилиб, чуқур нафас олди. Ҳатто ўттиз йил илгари оёққа ўрнашиб вақт-бевақт азоб берадиган осколка ҳам бугун безовта қилмай қўйди.

Қўнғироқча ҳамон жиринглайди, қаергадир чорлайди. Хотиралар Ягафарнинг юрагини шоширади. Қароқчи тоғ ёнбағирларига унинг булут кўланкаси ка-

би ғамларигина сингган эмас. Йўқ, унинг қуёш нурига йўғрилган майсазор янглиғ қувончлари ҳам шу тоғда қолган. Майли, улар тоғу тош ошиб юраверсин, сувга қўшилиб ерга сингиб кетсин. Аммо соғинч ва тасалли Ягафарни тарк этолмайди.

...У киндик қони томган овулига қирқ бешинчи йилнинг октябрида қайтди.

Уша куниеқ Талха уни бир неча бор йўқлади. Ҳатто оқшомда ҳам ҳовлиқиб кириб келди. У Қўшгеракка икки ой бурун қайтиб, отнинг қашқаси бўлиб қолган эди. Шу вақт ичида қишлоқ советига котиблик ҳам қилибди. Кейин молия агентлиги кўзига мойлироқ кўринибми, шу ишга ўтиб, солиқ йиғадиган бўлиб қолибди. Мана ҳозир ҳам битта-яримта томоғини мойлаб юборганми, эшикдан ширакайф кириб, остонадаёқ овозини баралла қўйиб бақирди:

— Қанақа одамсан ўзинг, йигитмисан, ё қари қизмисан, мунча уйингга биқинасан, қани юр, кинога борамиз!

Ягафарнинг қимирлашга тоби йўқ эди. Оёқ зирқираб, кўкрак санчиб оғриб турганда кўнгилга томоша сиғармиди. Бунинг устига ягона гимнастёркасини онаси ювиб, печь қаршисига осиб қўйибди, буни Талхага тушунтириб бўлмасди, албатта. Яхшиси, озгина азоб чекса ҳам боргани маъқул. Онаси сандиқни очиб, тўрт йил эгасини кутган қора пиджагини олди. «Энди аскар эмассан, гимнастёркада юришинг шарт эмас», деди. Ягафар пиджакни кийиб, кўзгуга қаради-да, ўзини-ўзи танимади. Қулимсираб қўйди. Ҳозир хотираларга бериладиган пайт эмасди. Талха турган ерида: «Қани бўл, ивирсима, қизлар йўлингга қарайвериб, кўзлари тўрт бўлиб кетди», деб бақириб шошилтирди. Клубга киришганда кино бошланган эди. Орқа ўриндиқдагилар сурилишиб, жой бўшатишди. Кино уруш ҳақида экан. Бизникилар немисларни минг кўйга солиб, адабини бераётган бўлса-да, Ягафарнинг синиқ кайфияти яхшиланмади. Аксинча кинодаги ҳаракатлардан ғаши келди.

Фильм тугагач, ўриндиқларни четга олиб, рақс бошладилар.

Клуб асосан қизлар билан тўла эди. Уч-тўрт собиқ жангчи: «Бу қизларнинг улғайиб қолганини қаранг», дегандай четрқда туриб уларни кузатади. Рақс май-

донида кепкасини бостириб, бир тутам сочини пешонасига ҳурпайтириб чиқариб қўйган ўсмирлар мутлоқ ҳоким эдилар. Полни дупурлатиб ўртага тушган ўсмир даврани бир айланди-ю, ўзидан икки-уч ёш катта қизни оҳ-воҳига қарамай ё белидан, ё билагидан олиб рақсга тортади. Ҳозиргина ноз қилиб: «Ўйнашни билмайман», деб оёқ тираб турган қиз ўртага чиқди-ю, худди бир юмалаб бошқа нозанинга айланиб қолгандай товусдек сузиб кетади. Қизни рақсга торган ўсмир эса «Бопладимми!» дегандай ғоз юриб келиб тенгдошлари даврасига қўшилади-да, овозини хиёл баландлатиб: «Оғайни, тамакинг меникидан ўткирроқ экан, яна бир хуморбосди қилай», деб тиланиб олади. Кейин қоғозга бир чимдим ташлаб, қўполлик билан ўрагач, виқор билан тутатади.

Талхага клуб ҳам ўз уйидай бўлиб қолган эди. У яшил ипдухоба пиджакни елвагай кийиб олиб давра бўйлаб юради, таклиф-қистовсиз ўзича рақсга тушади, қизларга маънодор қош қоқиб қўяди. Кейин Ягафар билан пича суҳбат қурган бўлади-да, яна қизлар тўдаси томон юради. Уларни писта билан сийлайди. Қизнинг кафтига озгина писта ташлайди-да, қулоғига нимадир деб шивирлайди. Қиз уялинқираб жилмаяди. Талха эса мириқиб кулади...

— Вой пирпираг-ей!— деди собиқ жангчилардан бири.— Қўштеракнинг бутун қизига эга чиқиб қолди-ку.

Ягафар бу гап ҳавасдан айтилдими ё қоралаш мақсадидами, тушунмади. Гапнинг мағзини чақишга улгурмай қизлардан бири: «Қўлингни торт!» деди-да, Талхага тарсаки туширди. Ҳамма хахолаб юборди. Талха бундай бўлишини сира кутмагани учун аввал атрофга аланглаб, гангиди. Кейин дарров ўзини қўлга олди-да, шапати еган юзини силаб, тиржайди.

— Бундай юмшоқ, бундай майин, бундай нозик, бундай ширин қўлчаларга бир умр зор эдим.— У шундай деб иккинчи юзини тутди.— Эркалашингиздан бу юзим ҳам қуруқ қолмасин, гўзалим...

Қиз йиғлаб юборай деб тескари қаради. Шу пайт эшик очилиб, яна бир гуруҳ қиз кириб келди. Барча эшик келганларга қаради.

— Ана, раисамиз ҳам келди!

— Келинлар, раисамизни ўйинга тортамиз.

— Қани, Галия оёқ-қўлнинг бир чигалини ёз-чи...

— Кун бўйи соябонли аравада ўтиравериб оёгинг уюшиб қолгандир.

Ягафар беихтиёр равишда ўзини орқага олиб, болаларнинг орқасига яширинди. У яхши битмаган яра азобиданми ё вужудини чулғаган ажиб ҳаяжон, хавотир таъсириданми ҳалигача ўзига келолмаганди. Очиғини айтганда, клубга оёғи тортмаганининг сабаби огриқ эмас, мана шу учрашувдан чўчиш эди. У Галия билан бўладиган учрашувни бутунлай ўзгача тасаввур қилганди: кенг майсазор ёки гулга бурканган майдон, ё бўлмаса ирмоқ бўйидаги дарахтлар панаси... Қушлар базми авжга чиққан. Уларга чигирткалар жўр бўлади. Осмон мусаффо — кўкда бир чимдим ҳам булут йўқ. Ана шу кўз илғамас кенгликда икки киши — қиз ва йигит. Улар бир-бирларига роз айтадилар. Тўрт йил ичида гаплари анча-мунча йиғилиб қолган. Қиз йигитнинг елкасига бош қўяди. «Соғиндим, у хатти ҳазиллашиб ёзувдим, кечир», дейди. Уларга ҳеч ким халал бермайди. Ўпишаётганларида қушлар ҳам жимиб қолади...

Буларнинг бари пуч хаёл экан.

Учрашувлари бутунлай бошқача бўлди. Бе, бунинг нимаси учрашув? Ҳатто Галия уни кўргани ҳам йўқ-ку?! Ана, рақсга таклиф қилган ўспиринга бош чайқаб жилмайди. Пахталигини ечиб саҳна четига қўйди-да, гулдор рўмолини елкасига ташлаб қизлар тўпига қўшилди.

Анча ўзгарибдими?.. Йўқ, ўзгармаган шекилли? Ўзгарган ҳам дейиш мумкин, ўзгармаган деса ҳам бўлади. Тўғри, бир оз бўйи чўзилиб, гавдаси тўлишибди. Аммо жилмайиши ўша-ўша: кулганда юзида кулгичи ўйнайди. Қора қошлари қанот қоқиб учишга шай турган қуш қанотига ўхшайди. Фақат юзи хиёл ориқлаганидан кулгичи унча сезилмайдиган бўлиб қолди. Юзига ҳоргинлик булути соя ташлаган, қарашларида қандайдир кескинлик пайдо бўлган. Ҳар ҳолда бу қиз Ягафар икки-уч марта уйигача кузатиб қўйган серзавқ Галия эмас.

Ҳарбий хизматга жўнаш олдидан Галияни кузатиб қўйишга журъат қилиб: «Эрта-индин кетаман... хат ёзсам жавоб қайтарасанми?..» деб сўраганда қиз: «Сен икки қуёлни кўзламагин-да. Лочинингдан кўнгил уз-

гинг келмайди-ку?» — деб шарақлаб кулган эди. Шундан кейин Ягафар унга сира яқинлашмади. «Хизматдан қайтай, ана ўшанда гаплашаман сен билан», деб хўрсиниб кетаверди.

Ягафар Галияга нигоҳини қадаб турган пайтда ўспиринлардан бири ёш раисани қўярда-қўймай ўртага тортиб чиқарди. Раисанинг юзлари қизарди. У кулмаса ҳам қувончини ёниқ кўзлари ошкор этиб қўйди. Галия гулдор рўмолини тартибга келтирган бўлса-да, гармончи болани билагидан ушлаб:

— Бўлмаса «Қорабай»ни чал,— деб илтимос қилди.

Галия ихтиёрини куйга буткул бергандай бошини эгди. Қўлини белига қўйди. Кейин клубдагиларга бир сидра назар ташлади. Аммо чехрасига соя ташлаб турган ички бир ташвиш уни тарк этмади. Куй аста авжига кўтарилди. Бир-бирига тутшиб кетаёзган қошлар қоқ ўртасидан узилиб қизнинг чехраси ёришди. Ягафар унинг жойидан жилганини ҳам сезмай қолди. Галия шўх кулиб қўйди-да, уқлар булут каби оҳиста сузиб кетди. Даврани бир айланиб чиққач, куй тезлашди. Галия энди шиддатлироқ суза бошлади. Гармончи рўпарасига келиб оёқларини дунурлатди. Турган ерида шўхчан айланди.

— Ўйнашини қара! Ҳурилиқоғинг ўзгинаси,— деди Талха Ягафарнинг биқинига туртиб.— Сен ҳали ҳам ўйланиб юрибсанми? Агар шу қизни қўлдан чиқарсанг, қип-қизил тўнка бўласан, билиб қўй!

Хаёли рақсга берилган Ягафар тасдиқ ишорасини қилиб, бош ирғади-да:

— Ҳа, ҳа, тўғри айтасан,— деди. Кейин нима деганини сезиб қолиб: «Ўлмасак кўрармиз», деб хатосини тўғрилаган бўлди.

— Госпиталдалигингда атайин бориб, «Ягафардан хабар йўқми?» деб сўрасам, «Онасидан сўра», деб жеркиб ташлади,— деди Талха унинг қулоғига шивирлаб.— Гапидан ҳайрон бўлиб қолдим. Ё чиндан ҳам ораларингда ҳеч гап йўқми, а? Кўзингга қара, қўш-нижон, бундай гўзалларнинг харидори кўп бўлади-я!

— Ўзинг ҳам ўлиб турибсан шекилли?

— Мен сенга тушимни айтяпманми? Ҳалиги гапдан кейин Галиянинг боши очиқ экан, деб балого қолдим. Елкасидан қучоқлабману тирсагидан ушлаш хаё-

лимдан кўтарилибди. Бир туртиб бурнимни пачоқ қилай деди. Йўқ, қўшнижон, мен етти синф маълумотим билан унга тенг эмасман. Сени кутаётганлиги аниқ.

Клубда даврабошилиқ қилаётган ўспиринлар овозларини баланд қўйиб, раққоса шаънига шарафлар айтишар, бу билан қизнинг шижоатига шижоат қўшган бўлишарди.

— Яшавор, Галия!

— Эҳ, қайси йигитнинг пешонаси ярақлаган экан, а?!

— Бўш келма, Галия, бўш келма!

Йигитчаларнинг бири қарсақ урганича ҳатто ўртага чиқиб унга олқишлар ёғдира кетди. Афтидан, қизнинг таклифини кутди. Аммо Галия унинг атрофида бир айланди-да, Ягафарнинг қаршисига келиб шўхчан ер тепинди. Ҳамма кўзини бахти чопган йигитга тикди. Ягафар эса қизариб кўзини олиб қочди. Галия ўзини хиёл орқага ташлаб яна полни дупурлатди. Йигитчалар кулиб Ягафарни ўртага итариб чиқара бошлашди. Айниқса Талха: «Қайсарлик қилма, раиснинг ўзи чорляпти», деб ҳол жонига қўймади.

Айтишларича, бир йигитга етмиш ҳунар оз эмиш. Агар рақс тушиш ҳам шу ҳунарлар доирасига кирса, демак Ягафар ҳали йигит елкасидаги вазифаларни чала уддалаётган экан.

Ягафар хижолатомуз жилмайганича куйга монанд равишда катта-катта қадам ташлаб давра айланди-да, нотаниш бир қизни ўйинга тортди. Давра уни қайта зўрламади. Бахтига қиз ҳам ноз қилиб ўтирмай ўртага тушиб, енгил сузиб кетди.

Рақслар тугаб, барча тарқай бошлаганда Галия Ягафарнинг ёнига келди.

— Кираман, дейман, ҳеч қўл бўшамайди,— деди у айбдор оҳангда.— Қалай, эсон-омон келдингми?

Клубдан қандай чиқиб кетишни билмай турган Ягафар бугун гўзал раисани уйига кузатиб қўярман деб сира ўйламаганди. Тезроқ қайтиб, каравотга чўзилишни талаб этаётган оғриқлар ҳам сезилмай қолди.

— Бугун кайфиятинг бузуқ бўлдимми? Нима, овул кўнглингга ўтиришмадимми?— деди Галия.

— Йўқ, нега энди...

Ягафар нима учундир бошқа гап айтолмади. Суҳбат қовушмади. У қизнинг чеҳрасига, қатъий боқувчи

кўзларига қаради. «Ана энди, мирза Ягафар, кунинг қизалоқларга қолди. Тўрт йил жасур командирлар билан бирга жанг қилдинг. Энди эса ўзингдан икки ёш кичкина қизча нима буюрса, эмаклаб бўлса ҳам бажарасан. Овулда раис — командир деган гап. Орденларинг билан ҳисоблашиб ўтирмайди...»

Уларнинг ҳар бири ўз ўйига банди бўлиб то уйга қадар жим кетишди.

— Хўш, ботир жангчи, қайси ишнинг бошини тутмоқчисан энди, — деб сўради Галия уйига етгач.

— Билмадим... — Ягафар шундай деб кулиб қўйди. — Онам: «Тез уйланасан», деб турибдилар.

— Шунақами... Шошириб тўғри қиладилар. Уйла-ниш ҳам жиддий иш. — Галия айёрона жилмайди.

Ягафарнинг ҳазиллашиб айтган бу гапи замирида ҳақиқат ҳам бор эди. Онаси ундан ҳол-аҳвол сўраб бўлиши билан ўз дардига кўчган эди. «Ҳали колхоз ишига кучим етади. Аммо уй юмушларига ҳолим қолмади. Бу ишлар бутун илигимни сўриб олди. Энди уйга ўзинг хўжайинсан. Уйлан, эр-хотин бир бўлиб хўжаликни изга солинглар. Мен ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлдим. Бир кун бўлса ҳам қайнонага ўхшаб тахтиравонда ҳузур қилиб ўтирай...» Онаси шундай деб кўз ёши қилиб, кейин калишини ечди-да, хике¹ га чиқиб, тахтиравонда қандай ўтиражагини кўрсатди.

Онанинг буюк, айни чоғда покиза ва содда орзуси бола билан бир вақтда дунёга келади. Фарзанди оёққа босгунча на уйқу билади, на ҳаловат. Уйига муҳтожлик соя ташласа, ўзи емай едиради, ўзи киймай кийдиради. Бола хасталанса, она оташда куяди. Гўдак учун жонини беришга ҳамиша тайёр турувчи ягона зот — она! Бола улғаяверади, она ташвишлари эса ортаверади.

...Ишқилиб, ёмон одамлар қўлига тушмасин...

...Ишқилиб, йўлдан адашмасин...

...Ишқилиб, нияти бузуқларга ҳамроҳ бўлмасин...

...Ишқилиб, бахти, омади ўзига ёр бўлсин...

Мана шу истаклар сўнгида: «Ишқилиб, онангни унутма, ўғлим», деган беозор илинж бўлади.

Она болажонини, юрагининг бир парчасини, орзучини шундай эъозлаб, эҳтиётлайди. Ёшлиги, саломатли-

¹ Х и к е — пастак сўри.

ги, умуман, ҳаётини кун-бакун боласига қурбон қилади. Ҳил эса қуёш ҳарорати, беғубор ҳаво янглиғ яшаш учун зарур бўлган она муҳаббатидан ҳар он баҳра олаётганини сезмайди. Ҳаёт гўзалликларини таъналик билан сипқоргиси келади. Довонлар ошиб, шуҳратга интилади. Онаизор эса қишлоқ этагидаги ёлғиз қайин сингари унинг йўлига кўз тикиб чарчамайди. Дам қувониб, дам ғамга берилиб, дам фахрланиб ўғлини кутади. Она болам, деб куяди, боланинг кўнгли эса кенгликларга чопади... Ҳаётнинг беаёв ҳақиқати кўп. Аммо энг қаҳри қаттиги мана шу бўлса керак...

Ягафарнинг жимиб қолгани Галияга ёқинқирамай, хайрлашди. Ана шундагина йигит ҳазиломуз гапни давом эттирди.

— Онам келин ҳам топиб қўйганмишлар. Лекин кимлигини айтмаяптилар.

— Вой, худойим-эй, азага келган хотин ўз дардини айтиб йиғларкан,— деди Галия уф тортиб.

— Нима, уйланиш гуноҳми?— деди Ягафар бўш келмай.— Клуб қизга тўлиб кетибди. Ҳаммасига куёв керак.

Галия худди бу гапни эшитмагандек, ўз ташвишларидан сўз очди. Колхоз эркакларнинг куч-қуввати ва муҳтож эканини айтди. Талхага ўхшаганлар ўзини енгил, мўмай ишга ураётганини ҳам қистириб ўтди.

— Клубни тўлдириб турган боши очик қизларга келсак, улар жангчининг суратига учмайдилар. Эрсиз ўтиб кетаманми, деб куяётганлари ҳам йўқ. Улар ишда ҳам, тилда ҳам бийронлар. Қолаверса, собик жангчилар ҳам ҳар хил бўлади. Бутун уруш бўйи биғта медалга арзимаганлари ҳам учрайди...

Ана, холос!.. Бу гап Ягафарнинг қалбига найза бўлиб санчилди. Келиб-келиб гимнастёркасини бугун ювадими, а? Йўқ, йўқ, шошилма, Ягафар. Ахир, ўзинг шундай бўлишини режа қилгандинг-ку? Шпрея соҳилидаги гап эсингдан чиқдими? Сен унутган бўлсанг, Талханинг ёдидан кўтарилмади. Сир сақлабди. Сенга худди шу керак эди. Энди чидаб туравер...

Галия, шунча чақиб олгани етмагандек, буйруқ оҳангига ўтди.

— Уйланмоқчи экансан, уйланавер. Бу сенинг шахсий ишинг. Байрамдан кейин идорага кел. Сенга мос иш топилади. Бироқ портфелга умид боғлама!

Ягафар унга ялт этиб қаради. Галияга нима бўлди ўзи? Нимага бирдан ёниб кетди? Тўғри, илгари ҳам бетгачопарроқ эди. Лекин тўрт йил жанггоҳда қон ютиб, қон тупуриб келган одамга бундай сапчиш ишсофданми! Ягафар офтобда қорнини силаб ётиш учун уйга қайтгани йўқ. Эл қатори ишлаб, ризқини териб ейди. Портфель дегани нимаси бўлди? Жанг кўрган йигитнинг иззат-нафсига тегшига қандай тили борди экан бу қизалоқнинг?

Ана сенга кенг ўтлоғу мақа сенга хилватдаги ширин учрашув! Юзаки қараганда хафагарчиликка эришри гап ҳам бўлгани йўқ. Қиз ҳиссиётини жиловлаёлмай қолди. Лекин ҳар ҳолда... Ягафар жаҳл билан шарт бурилиб, «хайр» ҳам демай тез-тез юриб кетди. Галиянинг: «Тўйга таклиф қилишни унутма», деб қолиши ўлганнинг устига тепган бўлди.

«Майли, тилнинг суяги йўқ экан, гапираверсин,— деб ўйлади Ягафар алам билан.— Иш ҳақида балки тўғри айтгандир. Лекин намунча медалга ёпишиб олмаса. Ахир, аскар медалъ учун жанг қилмайди-ку? Севадиган одам медалга эмас, нишон ортидаги юракка қўл солиши керак...»

Ўша гапдан кейин Галия билан учрашганда саломаликдан нарига ўтмайдиган бўлди. Бундай ҳолларда у суратан совуққон кўринса-да, сийратан ёнарди. Ҳар бир учрашув енгил шабада янглиғ тўрт йил давомида бағрида асраган чўғни пуфлаб алангалатарди. Ана шундай пайтда «Галиянинг сендан бошқа ташвиши йўқ, фақат сени ўйлаб, ҳажрингда куйяпти», деб ўзини-ўзи койиб, ўзига-ўзи тасалли берарди. Лекин баъзида унинг назарида, Галия ҳам ўша гапи учун ич-этини еб юргандек бўлади. Аммо Ягафар учун кутилмаганда бир куни раиса уни тўхтатиб:

— Байрам яқинлашиб қолди-ку, нимага тўйдан хабар бўлмапти. Қизлар кутавериб ёниб кул бўлишди,— деди.

Галия бу гапни пичинг билан айтдимиди ё масхара қилдимиди, Ягафар англай олмади. Қовоқ уюб индамади. Кейин бу қилиғи учун ўзини-ўзи лаънатлади. «Шу ҳам йигитнинг ишими? Қиз бола гап орасида сал тегиб ўтди. Энди аразлаб қовоқ-тумшуқ осилтириб юриш керакми!..» Ягафар ўзига ғоят даражада ишонадиган, иззат-нафси позикроқ йигит эди. Шунинг учун ўзини-

Ўзи қоралаб улгурмай, оқлашга ўтарди. «Ҳечқиси йўқ, ҳозирча чақиб олаверсин. Байрам келсин. Ягафарнинг қандай жангчи эканини билиб қўяди!»

Қиз билан йигит дам хафалашади, дам ярашади. Ҳислари беркинмачоқ ўйнайди. Оқибатда топишиб, бир-бирига роз айтади. Боши бошига қовушади. Бу севишганлар оламида тез-тез учрайдиган гап. Ягафар билан Галия ўртасидаги масофани қисқартириш вақти келмадимикан? Кун ўтган сайин Ягафарнинг қалбидаги хафалик томчилаб эмас, ҳовучлаб чиқиб борарди. Ҳар ҳолда Галияга қийин. Қиз боши билан бутун колхознинг ишини зиммасига олган. Йигирма бир ёшли қизнинг шунча оғир юкни кўтариши осонми?! Қани, ярим оч, ярим юпун одамларни бир ишга чиқар-чи, эплай олармикансан. Бир ёқда отлар бурнига чертса қулайдиган бўлиб турибди. Ем йўқ, эгар-жабдуқлар ишдан чиққан. Қаёққа қўл узатсанг — етишмовчилик. Қаерга қарама — ярим харобалик. Бироқ одамларни дангасаликда, ишёқмасликда айблаб бўлмайди. Очиқдан силласи қуриса ҳам буюрилган ишни бажаришади. Овулнинг энг бообру одамлари ҳам «Галия айтди», «Галия буюрди», деб туришади. Хуллас, мирза Ягафар, жуда катта кетмасанг ҳам бўлади. Уйнаб-куладиган ёшга етган бу қизлар тўрт йил ичида сендан кам азоб чекишмаган. Бу ердаги иш жанггоҳдан ҳам оғир бўлгани сезилиб турибди...

Мана шу фикр Ягафарнинг кўнглига таскин бериб, қиз билан учрашиб очиқ гаплашишга ундади. Аммо бу пайтда кутилмаган воқеа юз берди.

Қайтганига роппа-роса ўн кун бўлганда уни идорага чақириб қолишди. Уни жанггоҳда бир оёғидан ажралиб келиб, Галияга ўринбосарлик қилаётган Темир-Сой қаршилади.

— Гап бундай, мирза,— деди у йигитга синовчан тикилиб,— анча ҳордигинг кўтарилгандир дейман-а? Балки отларни соғиниб қолгандирсан? Энди энг шимариб ишга тушмасанг бўлмайди.

— Отсангиз отинг, оссангиз осинг, лекин отхонага қадам ҳам босмайман,— деди Ягафар қовоғини солиб.

Ягафарга эргашиб келган Талха гапни илиб олиб, узилган жойидан давом эттирди:

— Бунинг кўриниши одам бўлгани билан бадани-

да соғ жойи қолмаган. Қаддини ростлаб юрганига раҳмат айтиш керак. Тўрт йил қаҳрамонларча жанг қилди. Урта маълумот бор. Унга озодароқ иш беришларинг керак.

— Сен нимага унинг бошини айлантириб ўз йўлингга тортяпсан! — Темирбой шундай деб жаҳлини яширолмаб ўрнидан туриб кетди. Ёғоч оёғини дўқиллатиб Талхага яқинлашди. — Агар қўшнингга жонинг ачиётган бўлса, жой алмаштира қол. Ягафар ўрта маълумотли экан, солиқ тўплаш унга ярашади. Сен чаласаводсан, сенга отхона ҳам бўлаверади. Йўқ, сенга отларни ишониб топшириб қўймаймиз. Сенга хотинларнинг атрофида эчкига ўхшаб ирғишлаш бўлса бас...

— Сен жуда катта кетма, Темирбой оға. Биз ҳам урушга борганмиз. Базми жамшиддан қайтганимиз йўқ.

— Ростдан-а? Қани бўлмаса чинакам жангчилигини кўрсат! Нима, мен ҳар хил қаланғи-қасанғилар озулда қўлини совуқ сувга урмай юриши учун оёғини ташлаб келган эканман-да, а? Қани, кўзимдан йўқол, кўпшак, бўлмаса... — Темирбой, шундай деб ҳасасини кўтарди.

Агар Ягафар уни ушлаб қолмаганда Талха насибасини оларди. Илгари ҳам қизиққон бўлган Темирбой бир оёқдан ажралиб, асабийлашса, умуман ўзини тутолмай қолар эди. Бунга билган Талха шошиб-пишиб уринган портфелини чангаллади-да; «Хўп, Темирбой оға, кетаман. Мен сендан эмас, анови таёғингдан қўрқаман», деди. Шу пайтгача гапга аралашмай жим турган Галия: «Ахир, бу колхоз кимники, ўзи, бир меникимки?» деб йиғлаб юборди.

Темирбой ҳам, Ягафар ҳам уни овутишга ботинмади. Галия бунга муҳтож ҳам эмасди. У ўзини тезда қўлга олиб кўз ёшини артди.

— Отларни қишдан қандай олиб чиқамиз, ўйлаб ўйимга етолмаяпман, — Галия гарчи босиқ гапиришга ҳаракат қилса ҳам, овози титраб чиқди.

— Тош кемиришга юборинг, йўқ демайман. Аммо отхонага қадам босмайман, — деди Ягафар ўжарлик билан.

— Ҳозирча тошга муҳтожлик еримиз йўқ, — деди

Темирбой вазминлик билан. Бироқ Галия ўзини тутолмади.

— Ҳалиулла бобони кўрсам уятдан ерга кириб кетай дейман. Хасталик қулатмагунча отхонадан кетмади. Майли, энди кунимиз болачаларга қолар экан, на илож?!

Темирбой қўлбола сигаретасини чуқур-чуқур тортиб жаҳлини босди-да, Ягафарнинг ёнига ўтириб, елкасини қучди:

— Сенга нима бўлди ўзи? От деса ўзингни томдап ташлардинг. Фикри-зикринг шу жониворларда эди. Лочинни еру кўкка ишонмасдинг.

Ягафар сесканиб тушди. Елкасини унинг қўлидан бўшатиб, ўрнидан турди-да, дераза олдига борди. Темирбой Лочинни тилга олиб, унинг ярасига туз сепиб қўйганини фаҳмламай, гапини давом эттирди:

— Тўғри, энди ўшандай аргумоқларимиз йўқ. Отобоқарларимиз ҳам қайтишмади. Баҳорга қадар отларни қувватга киргазишимиз шарт. Бутун умидимиз сендан, мирза. Сендан бошқа одам дардимизга тушунмайди.

Галия бошини ҳам қилганча индамай ўтирибди. Темирбой эса Ягафардан садо чиқмагач, хона бўйлаб ёғоч-оёғини дўқиллатиб ўйга толди. Кейин калаванинг учини топгандек жилмайди:

— Минг ўйла, юз ўйла, барибир икки ўн беш — бир ўттиз. Бош қотиришининг ҳожати йўқ. Галия сенга бегона эмас. Гапини ерга ташламай, қанақа йигит эканингни бир кўрсат. Сен олифта, ландовур эмас, жангчисан-ку?! Ҳеч бўлмаса баҳоргача эплаб берарсан-а? Бунинг эвазига тўйларингизга ўзим бош бўламан.

— Тўйларингиз дедингизми? — Галия истеҳзо билан кулди. — Худонинг ўзи асрасин! — Қиз шундай деб кескин бош чайқади. — Энди отлар масаласига келсак... Йўқ, Темирбой оға, бу йигит ғалаба билан қайтганлар, энди қўлларини гўнгга булғашни ўзларига эп билмайдилар. Ҳаммасига яна ўзимиз — хотинлар балогардон бўламиз. Уруш тугади-ю, лекин бечора хотинларга демобилизация эълон қилинмади. Сиз уни жангчи дедингизми? Қанақа жангчилигини кўриб турибман!

— Бўлди энди! Бунақа гаплар учун адабингни бериб қўйиш керагу... Йигит бўлмаганингга шукур қил.

Тўтига ўхшаб жаврайверасанми? Бўпти, аргумоқларингга қарайман. Бироқ баҳор ўтиши билан дод десанг ҳам, фарёд десанг ҳам отхонага қадам босмайман.

Ягафар шундай деди-да, эшикни тарақлатиб чиқди. Эшикда кутиб турган Талха уни қўлтиғидан олди.

— Кўндингми? Ғирт аҳмоқ экансан! Қўшни участкага молия агенти керак девдим-ку сенга!

Талханинг гапи оғзида қолди. Ғазабга минган Ягафар уни нари туртди-да, муштумини қисганча отхонага кириб кетди.

Пичоқ бориб суякка қадалди. Ягафар қизга қараш у ёқда турсин, номини ҳам унутишга, қасдма-қасдликка бошқа қизни севишга аҳд қилди. У ҳар кун ишдан қайтар маҳали: «Ҳозир ювиниб тамадди қиламан-да, клубга чиқаман», деб ўзига-ўзи ваъда берар, аммо уйига кириши билан қимирлагиси ҳам келмай қоларди.

— Уғлим, клубга чиқсанг бўлармиди, бутун ёшлар ҳозир ўша ерда,— дерди онаси худди унинг кўнглидагини уқиб олгандек.

Бироқ онанинг шамалари ҳам, хафалиги кўтарилган Талханинг ҳар оқшомги ташвиқоти ҳам иш бермасди.

— Чарчадим, эртага барвақт туришим керак,— деб ётиб оларди.

Ҳоришга ҳориб қайтарди, бу тўғри, аммо ётгани билан кўзига уйқу илинмасди. Дам ўжар Галияни эслаб ёнгинади, дам отларнинг аҳволига ачинади. Ишлаб ийғи чиқиб кетган, туёқлари ёрилган, кўзлари шилпиқ ўн икки жониворни от деб ҳам бўлмайди. Бу жониворлар ҳам одамларга қўшилиб уруш ташвишларини барабар тортишди. Энди уларни ювиб-тараб, қувватга киргизиб, баҳорги экишга шайлаш керак...

Ягафар ишга истамайгина қўл урган эди. Бироқ тез орада Лочиннинг ўлимидан кейинги қасамёди эсдан чиқиб, киришиб кетди. Энг аввало отларни жуда нонлож қолгандагина аравага қўшишга рухсат олди. Бунинг учун баъзилар билан сан-манга ҳам борди. Қўтир отларни ювиб-қиртишлаб олтингугурт пуркади. Тўс-тўполон билан озгина ун олиб атала қилиб берди. Бир тутам пичанни ҳам чиқитга чиқармади.

Астойдил йиғласа сўқир кўздан ёш чиқар экан.

Ғаров яхши бўлгач, отларга ҳам жон кириб қолди. Ушанда Галиянинг аччиқ сўзлари таъсир қилибми, ё раисанинг кўз ёшига раҳми келибми, қасамини унутиб, отларни баҳорга қадар боқиб беришга рози бўлганди. Ана ўшандан бери неча баҳор ўтди. Ягафар отлардан кўнглини узолмади. Нима учун шундай бўлганига ўзи ҳам тушунмайди. Ушанда Ягафар қандай йигит эканини амалда кўрсатди. Баҳорга чиқиб отларнинг туёғидан ўт чақнайдиган, омочга қўшадиган эмас, нақ тўйда хизмат қиладиган арғумоқларга айланди. Лекин бу арғумоқларга Ягафарнинг тўйи ўша йили насиб этмади. Отларнинг бу ҳолга келгунича ҳали олдинда қишнинг аёзди нафаси, баҳорнинг ем тугаган дамдаги ташвишли кунлари бор. Ҳозирча Ягафар бу ташвишларни билмайди. Отларни ювиб-тараши билан овора.

Унинг Галия билан муомаласи ўзгармади. Кунлар ўтиши билан аҳдидан қайтди. Яна раиса билан холи учрашганда айтадиган гапларини калласида пишита бошлади. Аммо у билан дуч келса ё бошқа мавзуда сўз очади, ёки кўрмагандек бўлиб ўтиб кетади. Қизнинг бетоқатланаётганини, лекин сир бой бермаётганини Ягафар унинг кўзларидан сезиб, ўзича қувонарди.

Уйда қулоғи гапдан бўшамай қолди. Оғаси баъзан ўсмоқчилаб, ўғлининг режаларини билмоқчи бўларди, баъзан хасталигини айтиб нолирди, баъзан эса ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Галияни мақтаб кетарди. Қишлоқда бехос йўталсанг ҳам барча эшитади. Шундай экан, Ягафарнинг раисани кузатиб қўйгани йўл-йўлакай қўшиб-чатилиб она қулоғига аллақачон етиб келган, кампир раисани келин қиларканман, деб қувонган ҳам эди. Бирок ўглидан садо чиқмаётгани уни эзиб юборганди.

Илгари Галияни энг гўзал ҳурилиқолар сафига қўшиб юрган Талха энди бошқа дийдиёсини бошлади:

— Ҳой, сен намунча куюнасан! Гўнг титаётган товуққа ўхшаб кўзингни ердан узмай қолдинг. Эзилишга арзийдиган жонон бўлса экан... Ерга тепсанг дарахдан қиз ёғиланти. Хоҳласанг, онаси ўлмаган ўн олти ёшлигини қўйнингга солиб қўйишади. Агар мен сенга ўхшаб ўрта маълумотли бўлганимдами?

— Бекорчи гапларни қўйсанг-чи...

— Бекорчи дейсанми? Ораларингдан ола мушук ўганини бутун овул билади. Йигит бўлсанг сира паст келмайсан. Шартта бошқасини топасан. Унинг нима-сини яхши кўрасан. Кошки сени бир чақага олса. Сени севгани учун отхонадан иш бердимми? Отлар йиқилиб кетмасин, деб думидан ушлаб туриб ем беравер-чи, расанинг кўнгли юмшаб қолар. Гапнинг лўндасини айтганда, сени тоза лақиллатиб юрибди. Келаси йили ўқишга кетармиш. Кейин...— Талха овозини пасайтириб шивирлашга ўтди. — Район марказида йигити бор. Икковингни пойгадаги отдек чоптиряпти...

Ягафар ёнига тупуриб қўйди-да, индамай нари кетди. «Талханинг миш-миш ташиб юриши алам қилмайди,— деб ўйлади у ўзича.— Ҳаммасига ўзим айбдорман. Бугуноқ у билан кўришиб, орани очиқ қиламан...»

Аммо бу қарор бугун ҳам амалга ошмади.

Ҳамма байрамолди ташвишлари билан банд эди. Галия идорада ёлғиз эмасди. Ягафар уни чақиришга баҳона тополмай кечки томон келиб кузатиб қўйишга, йўл-йўлакай юракдан гаплашишга қарор қилди. Отхонага қайтиб жониворларнинг еmidан, суvidан хабар олди. Ёрдамчисига қилинадиган ишларни тайинлади.

Қишнинг нафаси келиб қолди. Урушдан аввал деҳқон халқи бунақа пайтда даладаги бутун ишларини саранжомлаб, бугдой янчишга киришарди. Бу йил эса аранг ғарамлашга улгуришди. Энди янчиш қишга қолади. Барча ташвишдан қутулсанг ҳам, ишинг чала қолган бўлса ҳам, байрам уйингга кириб келаверади, сен уни хуррамлик билан кутиб олаверасан. Худди шунга ўхшаш Қўштерак ҳам байрамга тараддуд кўрарди. Кўчаларга байроқлар илинган, уйлардан таралаётган ширин нон, таом исн димоқни қитиқлайди, одамлар батартиб кийиниб олишган. Ҳадемай байрамга тўйлар уланади. Камбағаллик тўйларни тўхтата олмайди. Ҳаёт қонуни ана шундай.

Ягафар гимнастёркасини яхшилаб дазмоллади. Уч орден, олти медалини духоба билан артиб ялтилатди. Энди камарни белига тортиб боғлади. Этиги гўзгу билан беллашадиган даражада ярақлади. Онаси эса аллақачон тайёр бўлиб, ўғлидан кўз узолмай ўтирибди. Фарзандига қараган сайин тўймайди. Ягафар

хушқомад йигит эди. Кулранг шинелини кийгач, яна ҳам очилиб, паҳлавон келбат бўлиб кўринди.

— Мана, онажон, аскарингиз тайёр!— деди у кулиб.

— Бўйларингдан онанг айлансин!..— кампир шундай деди-да, қувонч ёшларини яшириш учун бошини ўғлининг кўкрагига қўйди.

Октябрь тўрт йиллик урушдан кейин тинч осуда шароитда нишонланаётган биринчи байрам эди. Президиум столига ёпилган қизил матонинг хийла уришиб қолгани ҳам, еттинчи лампанинг милтиллаб ёниши ҳам, одамлар устидаги кийимнинг ғариблиги ҳам байрам жозибасига хира торта олмади. Одамларнинг кайфияти бағоят чоғ эди. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда кўтарилган кулги зал бўйлаб сузарди. Томоқ ҳўллаб олишга улгурган эркаклар эса овозларини баралла қўйиб омонлашадилар:

— Танкчиларга саломлар бўлсин!

— Қалай, ўртоқ тўпчилар, бўш келиш йўқми?!

— Бўш келган — номард. Пиёда судралмаяптими ишқилиб...

Ҳа, тўпчи ҳассасига суяниб турса ҳам бўш келмаяпти, бир енги камарга қистириғлиқ пиёда ҳам бардам. Мажлис очилди. Ҳам колхозда парторг, ҳам мактабда директорлик қилувчи Ҳамматов маъруза бошлаши билан кимдир уни тўхтатди.

— Нимага гапни қоқ белидан бошляпсан? Шошаётган еримиз йўқ. Бир чеккадан гапиравер. Аввал Спартакни, кейин шоҳ Пугачни айт...

— Тўғри,— деди бошқаси унинг гапини маъқуллаб,— уй қурадиган одам ишни том ёпишдан бошлайдими ҳеч замон?!

Одамларнинг ҳазиломуз бу шамасида ҳам урушдан аввалги осуда дамларни қўмсаш бор эди. Илгарилари барча мажлисларнинг мутлақ нотиғи бўлмиш Ҳамматов гапни узоқ тарихдан бошларди. Унинг ана шу одатини ҳам соғинишган экан, шўнинг учун норозилик билдиришди.

Мажлис аҳли маърузани жон қулоғи билан тинглади. Баъзан йилт этган янги фикр учун Ҳамматовни қарсақлар билан тақдирлардилар. Баъзан эса гўё: «Калласи зўр-да бу одамнинг», дегандек бир-бирларига маънодор қараб қўярдилар. Қаҳрамон жангчилар

ҳақида сўз кетганда йиғилганлар ботир ўғлонларга ҳам фахр, ҳам шукроналик билан боқдилар. Шаҳидлар тилга олинганда эркаклар кўз ёшларини қайтариш учун томоқ қирдилар. Аёллар эса рўмолларининг учи билан кўз ёшларини артиб пиқ-пиқ йиғлади-лар.

— Мана шунча оғир доvonлар ошиб, биз Октябрнинг йиғирма саккиз йиллигини нишонлашга муяссар бўлиб турибмиз, — деди Ҳамматов маърузасини якунлаш чоғида. — Душман бизни қул қилмоқчи эди, муқаддас Қизил Байроқни топтамоқчи эди — ниятига эриша олмади. Душман ўз уясида янчиб ташланди. Бу кунга етишгунча шу зайлда ўтирган аёллар, қизлар, чол-кампирлар, ҳатто болалар оз азоб чекинмади. Аммо бирон киши «вой» демади. Тишни тишга қўйиб, азобларга чидаб, меҳнат қилди. Меҳнати, чидами билан Ғалабани тезлатишга ҳиссасини қўшди. Ана шу буюк меҳнатингиз, ана шу буюк чидамингиз учун сизларга раҳмат, азиз овулдошлар! Бугун мўътабар байрам чоғида юрагимизнинг бир учи ҳувиллаб турибди. Кўпчилик бағримизга қайтмади. Ҳали узоқ йиллар ер юзида уларнинг ўрни биллиб туради. Биз энг ёвуз душмандан устун кела олдик. Лекин олдинда янада муҳимроқ вазифалар турибди. Биз энди ҳолдан тойган хўжалигимизни қувватга киритиб, қаддини тиклашимиз керак. Партия бизни ана шундай улуг ишга чорлаяпти!

Ҳамма бирдан оёққа қалқди. Ёшли кўзларда қувонч — кулгу балқиди. Қарсакбозлик бошланди.

Ягафар ҳаяжон билан овулдошларига қаради. Бирдан деярли курси остига кириб кетай деяётган қизчага кўзи тушди. Афтидан қизчани онаси турар чоғида тиззасидан олган эди. Қизча тепасига, бир оннинг ўзида қувонч офтобидан чарақлаётган, ҳам булутидан қораяётган чехраларга, қарсак ураётган қўлларга қараб турди. Кейин у ҳам чапак чалмоқчи бўлади. Бироқ ёғи чиқиб кетган, катта пахталикнинг енги оғирлик қилиб, қўлини баланд кўтара олмади. Қизчанинг онасиға қараб Сахабанинг оиласини таниди. Сахаба урушдан яраланиб қайтиб, Ягафар келишидан бир ҳафта бурун омонатини топширганди. Эҳ-ҳе, ҳали урушнинг яралари қачон битадию қачон муҳтожлик барҳам топали. Бунга қадар Қўштерак яна қанча синовларга дош бе-

риши керак. Лекин овул нурли кунларга албатта етади!..

Афтидан, Галия ҳам худди шу фикр оғушида эди. У саҳна четида туриб кўз ёшларини артишни ҳам унутиб қарсак чаларди. Гўё бу билан узун дардли кунларни ҳам, чароғон онларни ҳам баҳам кўришган овулдошларига миннатдорчилигини изҳор этарди.

Мажлиснинг иккинчи қисми бошлангунча Галия саҳнада бўлди. Томоша кўрсатувчи ҳаваскорларга кўмаклашди. Кейин пастга тушиб, биринчи қаторга ўтирди. Ягафар қизлар қуршовидаги раисага фақат томоша сўнггида дуч келди.

— Байрамингиз қутлуғ бўлсин, қизлар,— деди у.

— Узингники ҳам қутлуғ бўлсин. Қани, даврамизга марҳамат,— Галия шундай деди-да, сал нарида турган озгин йигитга қараб қўйиб қизариб кетди.

— Вой-бў, манави медалларни қаранг!— деди қизлардан бири ҳаяжонини яширмай,— кўкраги тўлиб келибди-ку, игна тақишга ҳам жой қолмабди.

Бирданига Ягафарни ўраб олишди. Клубнинг жўра бошиларидан бири бўлган ўсмир даврани ёриб ўтиб, ҳар бир нишонга кўрсаткич бармоғини ниқтаганча биланонлик билан санади:

— Қизил Байроқ, иккинчи даражали Ватан уруши, Шухрат ордеи...

Галиянинг ранги бўзариб кетди.

— Мени кечир, Ягафар,— деди-да, ҳалиги озгин йигитча ёнига кетди.

Ана, мирза Ягафар, ўқинг нишонга тегди. Энди қувонсанг арзийди. Галия ҳамманинг олдида узр сўради. Очиғини айтганда, Ягафар бундай бўлишини ўйламаганди. Бирдан унинг вужудини болаларча қилиғи учун уялиш ҳиссими ё нохуш оқибатни сезиш ҳиссими чулғаб даврадан чиқиб кетмоғчи бўлди. Медаллар бир-бирига урилиб, жаранглади.

Уйин-кулги тоятга қадар давом этди. Галия бу кеч бутун ташвишларини сидириб ташлагандек, ҳолдан тойгунча ўйнаб, ашула айтди. Ягафар уни чақириб олиб гаплашишга ҳеч имкон топмади. Ҳамма тарқагач, кузатиб қўяман, деб ўйлади.

Байрам яқунланиб, ёшлар тарқалишди. Клубдан чиқишлари билан Галияни ҳалиги озгин йигит қўлтиқлаб олди...

Кун хийла совуб қолди. Салқин шабада ўт-ўланларни ҳурпайтириб, Қароқчи тоғ бағри бўйлаб югурди. Уфқ кўксини нурли тиги билан тилган яшин ёмғирдан дарак берди. Ягафарнинг димоғига ёмғир иси урилиб, бағри тўлди. Бу ёмғирга одамлар кўпдан умид билан кўз тикишяпти. Челақлаб қуйиб берса қани эди...

Бирдан ҳаммаёқ қовоқ уйгандек жимиб қолди. Осмонда қуёш билан булутлар кураши бошланди. Дам қора булутлар қуёш юзига чанг солади. Дам қуёш нурлари билан булутларни қиймалаб ташлайди. Бундай пайтда замин яшнаб кетади. Аммо кўп ўтмай лахтак булутлар бирлашиб, янада қуюқлашиб, вазминлашиб, яна қуёш юзини тўсади. Ҳозиргина кўзни қувонтираётган борлиқ бирдан тумтайиб олади.

Мана, умрнинг яна бир куни ниҳоясига етяпги. Кунлар ойларни, ойлар йилларни туғади. Умр пойгачи отдек сўнгги манзилга шу зайлда учиб бораверади.

Ягафар кечагина Лочинига миниб мана шу тоғ ёнбағрида шамол билан басма-басликка учиб жониворларни чўчитиб юрган эди. Уша бахтиёр куни қани энди? Қайтмас бўлиб кетдими? У кунни қўмсаган сайин юрак ўртанади... Ягафар бир неча йиллар илгари эмас, балки кеча севгилисидан буткул айрилганини билгач, дунё кўзига қоронғи бўлиб, нақ ой остидаги анави тош устида ўтириб тонг оттиргандай эди. Ушанда айрилиққа чидолмай ўлсам керак, деганди. У кун ҳам ўтиб кетди. Лекин дарди эскимади. Қалби худди кечагидек яна...

...Октябрь байрамидан сўнг биринчи қор тушди. Покизалик рамзи бўлган қор Ягафарнинг бошига қора ғам, алам ёғдирди. Худди қор ёққан кун Галиянинг тўйи бўлди. Раиса ўша озгин йигит билан турмуш қурди.

Ягафар Галия билан учрашиш режаларини тузиб юрганда бу хунук хабарни Талха топиб келди.

— Мен сенга нима дегандим! Қачонгача шўппайиб юрасан!— деди Талха аламдан йиғлаб юборай деб.— Танлаган ўлакраси Районода ишлар экан. Тушундингми, Рай-оно-да! Унга маданиятли эр керак-да.

Сен билан менга ўхшаганларнинг юзтасини бир чақага олмайди у хоним!

Ана шундан кейингина Ягафар қиз билан очиқ гаплашишга журъат қилди.

— Тўй яқин, деб эшитдим... Ё мишмишми?..

— Йўқ, нега энди.

— Ҳазиллашяпсанми? — деди Ягафар унинг югурик кўзларини нигоҳи билан илиб олишга интилиб.

— Эсингдами, бир куни уйланиш-гуноҳ эмас, девдинг. Худди шунга ўхшаш эрга тегиш ҳам гуноҳ саналмас экан. Сен... қаллиқ излаётувдинг. Топдингми?

— Галия, тўхтаб тур... Ахир, мен... Тамоман...

— Тамоман?! Ана шунақа, Ягафар, мен ҳам тамоман. Энди ҳаммасига нуқта қўйилди. Кечикдинг. Кеча ЗАГСдан ўтдик.

— ЗАГСдан? Қанақасига?.. — Ягафар бу гапни эшитиб бутунлай довдираб қолди.

Назариди, худди туш кўраётгандек бўлди. Ҳа, туш кўряпти. Ҳозир уйғонади. Кўзини очади. Қаршисиди Галия... Галия? Ҳа, ўша. У нимага куляпти? Йўқ, қувониб эмас, ўзини мажбур қилиб жилмайяпти. Э-ҳа, бу туши эмас, ўнги. Галиянинг бу жилмайиши бежиз эмас. Ана шунда Ягафар уятдан эрга кириб кетай деди. Ўзини жиловлаёлмай, юрагидагини баён қилиш ўрнига, Талханинг гапларини такрорлади:

— Энди тушундим. Сиздек маликага қишлоқи оғбоқар тенг келармиди?! Ўша суйганингга... тупураман мен!

Ягафар шундай деб оёғи остига тупурди-да, кескин бурилиб тез-тез юриб кетди.

Галия: «Ягафар, шошмай тур!» — деганча қолаверди.

Раисанинг нимадир демоқчи эканини сезса ҳам, Ягафар орқасига қарамади.

Ешлик-бебошлик, жаҳл келса ақл кетар, деб шуни айтарканлар-да. Ушанда жиззакилик қилмай қизнинг гапига қулоқ берса, бирон ери камайиб қолармиди? Бош эггиси келмадими? Ғурури йўл бермадими? Йўқ, у йиғитлик ғурури эмас, балки аҳмоқона ожизлик эди. Ушанда; «Йўқ, Галия, сени ҳеч кимга бермайман! Сен-сиз яшай олмайман!» деса, балки тўй бузилармиди, унинг ҳаёти буткул бошқача бўлармиди...

Тўйдан сўнг Галия овулда узоқ қолмади. Қишнинг

қоқ белида ҳисобот-сайлов мажлиси бўлди. Галия фарзанд кутаётганини баҳона қилиб жавоб беришларини сўради. Мажлиснинг эртасигаёқ эри уни район марказига кўчириб кетди. Кузга бориб ўғил кўрди. Кейин медицина техникумини битириб, район касалхонасида ишлай бошлади. Бу хабарларнинг ҳаммасини Талха ўз вақтида етказиб турди.

Баъзи-баъзида қўшни аёллар район марказига тушиб чиққудек бўлишса, уларга гап топиларди. Айниқса, Ягафар уйидалигида атайин овозларини кўтариб шанғиллашарди:

— Галиянинг бахти нақ офтобдек кулибди. Турмуши бинойи, бирон нимадан камчилиги йўқ. Эри ичмайди, чекмайди. Уни: «Галияхон», «Галияхон», деб кафтида олиб юради. Унинг хушмуомалалиги, илтифотлилигини айтинг. Чолимга берилган қогозни ўқидию қаёққадир қўнғироқ қилди. Ишим ўша куниек битиб, чолимнинг пенсиясини ошириб келдим...

Ягафар хотинларнинг гапини қон бўлиб эшитади-да:

— Жуда яхши, бахти очилаверсин,— деб қўяди.

Ягафар бу бахтни чин юракдан истамаган эканми, Галия олти йил деганда юрак хасталигидан ўлган эрини қабрга қўйди. Эрининг қабри совигунча район марказида турди. Сўнг Қўштераққа қайтиб келиб колхоз медпунктида ишлай бошлади...

Галиянинг тўйдан кейин Ягафар ҳушини йўқотиб қўйди. Ҳатто ичкиликка ҳам берилди. Бахтига Ҳалиулла бобо бор экан, уни бу исканжадан қутқариб қолди.

— Эркакмисан ўзинг, бу нима қилганинг, одамларга бир қарагин, номус борми сенда!— деб тергаганди чол.— Битта сенинг бошингга гап тушибдими? Не-не алп йигитни уруш олиб кетди. Мана шуни мусибат десаңг арзийди. Сен шўрингни ароқ билан ювмоқчи бўл-япсанми?

Ягафар учун шу тенбехнинг ўзи етарли эди. Энди аламини ароқдан эмас, ишдан оладиган бўлди. Қўшни райондаги қишлоқ хўжалик техникуми ҳузурида зоотехникларнинг бир йиллик курси очилгач, колхоз Ягафарни ўқишга юборишга қарор қилди. Ушанда ҳам Ҳалиулла бобо унинг жонига ора кирди.

— Онангдан ташвиш чекма,— деди у,— ҳали унчалик қари эмас. Насибасини бир амаллаб териб ейди.

Биз ҳам қараб турмаймиз. Бир йил кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Уқишга бориб келавер.

Она яқин орада барибир қайноналик тахтиравонига ўтира олмаслигини фаҳмлаб, йиглаб-сиқтаб бўлсада, унинг кетишига розилик берди.

Бир йилдан кейин у зоотехник бўлиб қайтди. Қизлар бу қелишимли, ишчан, ғайратли йигитга ўғринча қарашар, аммо биронтаси унинг кўнглига чўғ ёқолмасди. Чунки Ягафар ҳануз Галияни унута олмасди. У онасининг зўри билан баъзан клубга чиқар, таомилга биноан биронта қизни уйига кузатар, бироқ сира юраги жаз этмасди. Уқишни тугатиб келиб ҳам Ягафар бир йил сўппайиб юрди. Охири онасининг кундалик кўз ёшларига чидаш бера олмай Ойхилу деган қизга уйланди.

Аввалига куёвтўра келин болага кўп ҳам рўйхуш бермади. «Бўғзимгача ишга ботганман», деб уйда кам бўларди. Дам идорада қоғозга кўмилиб ўтирарди, дам молхонадан, дам отхонадан бери келмас, ёзда эса ўтлоқларга чиқиб, уч-тўрт кунлаб қолиб кетарди. Шундай кезларда ҳам Ойхилу уни очиқ чеҳра билан кутиб олар, югуриб-елиб хизматини қилар, нолиш нималигини билмасди. Колхозда ҳам меҳнат қиларди, хўжалик ишларини ҳам зиммасига олиб, қайнонасини тахтиравондан сира туширмасди. Эрининг совуқ кўнглини ўзининг меҳр-муҳаббати билан эритишга уринарди. Ойхилунинг интилиши беҳуда кетмади. Бора-бора Ягафарнинг қалбига муҳаббат ҳам оралади. Уйим-жойим дейдиган ҳам бўлди. Оила кенгайиб, ташвишлар кўпайгани сайин эр-хотин ораси жипслаша борди.

Аммо бу кунлар тезгина, осонлик билан келгани йўқ. Баъзан Ягафар Ойхилуни хафа қилиб, тупроқ билан қориштириб юборарди. Ойхилунинг ўрнида бошқа жувоғ бўлганда: «Ойдинда кулиб боқмаган бахтинг қоронғиликда чеҳра очармиди», деб қўл силтаб жўнчворган бўларди. Йўқ, Ойхилу бундай қилмади. Дардини ичига ютиб, бахтининг очилишини кутди.

Ягафарни ташвишга солаётган, Ойхилудан совутаётган яна бир сабаб бор эди. Умр бўйи оғир-меҳнатдан бошй чиқмаган келин фақат учинчи йилга бориб биринчи боласига ҳомиладор бўлди. Унга қадар: «Меvasиз дарахтнинг боридан йўғи», деб ажралмоқчи ҳам бўлди. Бу пайтда ҳам Ҳалиулла бобо йўлдан қайтарди.

Чол Ойхилуни яхши кўрарди. Ягафарни кўрди дегунча келинни мақтарди. Бир куни келин-куёвни атайин меҳмонга чақирди. Дастурхон устида тўнғичи Аҳмадуллани эслайверди. «Биз янгангиз билан фалон йили турмуш қурганмиз. Аҳмадулла отамнинг қазоси етган йили туғилди. Демак, бундай ҳисоблаб кўрсам, Аҳмадулла тушмагур бемалол, шошмасдан, тўйимиздан беш йил кейин дунёга келибди...» Ҳалиулла бобо «беш йилга» атайин урғу бериб Ягафарга: «Шошилма», дегандек шама қилган эди. Ё чолнинг гаплари сабаб бўлдимиз, ё ўша пайт кўзлар тўқнашган онда Ойхилунинг қараши таъсир қилдимиз, ҳар ҳолда ўша куни ёқ кўнгли анча эриди.

Бу орада Галия қайтиб, яна совуш бошланди.

Дастлаб Галияни ўйлаб эзилганда Ягафар: «Ўзи пиширган ошни ўзи ичсин», деб уни хаёлидан чиқариб ташларди. Галиянинг қайтганини эшитгач, бутунлай ўзгариб, босар-тусарини билмай қолди. «У бева, менинг ҳам оилам қовушмади», деган фикр миясида муҳрланиб қолди.

Эслайман десанг кўз ёшига сабаб бўлувчимиз, ё қувонтирадиганми, воқеа топилаверади. Уйингга ниманингдир мўралагани учун шод бўласан, ниманингдир ҳовлингни четлаб ўтганига шукур қиласан.

Галия эллик биринчи йилнинг кузида қора либосини ечди. Бир куни Ягафар отхонадан келаётиб кўчани тўлдириб чавгон ўйнаётган болаларга дуч келди. Бола-ларни кўриб юраги сиқилди-да, дўконга кирди.

Ичкарида сотувчи қизлар билан Талҳадан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Талха бир қўлида шиша, бир қўлида стакан билан уни шодон кутиб олди:

— Қўшнижон, ҳамиша насибанг ўзинг билан юради-да, ғариб дастурхонимизга етиб келдинг, — Талха шундай деб стаканини тўлдириб узатди: — Тўғри, сен бизни назарга илмайсан. Аммо биз ҳам мағрур эмасмиз. Сен баланд келсанг, биз паст келаемиз. Шу йўсинда муросаи мадора қилаемиз. Қани, ол, аскарчасига кўтар.

Бир жиҳатдан Ягафарнинг кўнгли ҳижил эди, ичгиси келиб турганди. Қолаверса, дўстининг қўлини қайтаришни ўзига эп билмади. Шу сабаб стаканини индамай олиб, бир кўтаришда бўшатди. Қайғуга ботган одам учун шунинг ўзи кифоя. Илгари юракни кеми-

риб келган ёмон фикрлар энди рўй-рост бош кўтарди.

Ягафар ўша ошқомни эсласа то ҳануз уятдан ерга кириб кетай дейди. Ўшанда ўзи билмаган ҳолда тиконни босиб олди. Ана энди заҳрини тортиб юрибди. «Билсам эрдим, босмас эрдим ул тиконнинг заҳрини», деб бежиз айтишмаган экан.

Агар: «Галия, нима қилсанг қил, мен сени юрагимдан чиқариб ташлаёлмайман», деган гапига ўшанда бева уни қувиб чиқарганда бунчалик азоб чекмаган бўларди.

Ҳамиша шаддодлик билан Ягафарнинг шохини қайириб юрган Галия ўша куни чақирилмаган меҳмоннинг мастлигини сезмагандек, илиқ кутиб олди.

— Эски қадрдонларни унутиш инсофдан эмас, Ягафар,— деди у жилмайиб.— Ўғлим билан овулга қайтганимизга уч ой бўлибди-ю, бир хабар олай ҳам демайсан.

Ягафар қайғусини, аламли ўқиқларини бир бошдан тўкиб солди. Галия унинг гапини бўлмай, бошини ҳам қилганча жим тинглади. Икки марта бармоқларини кўзига олиб келди. Ягафар сўзини тамом қилгач, иккови ҳам жимиб қолишди. Сўнг Галия энтикди.

— Ана, дарду ҳасратимизни тўкиб солдик, кўз ёши ҳам қилиб олдик. Кўнгил анча енгил тортди,— деди у бошини кўтармай.

— Ахир!..

— Ишонаман, Ягафар, қайгуларингга ҳам, афсусларингга ҳам, мени унутмаслигингга ҳам ишонаман. Ишонмай десам, ўзим ҳам шу балога гирифтор бўлганман. Мен ҳам сендан баттар мағрур, сендан баттар қи-виққон эдим.

— Йўқ, Галия, ҳаммасига ёлғиз мен айбдорман.

— Кошкийди. Ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Сендан устун қелмоқчи эдим. Орденлар билан қилган қилигингдан ниҳоятда ранжигандим.

— Галия, ҳозир бизга нима халақит беради?

— Ягафар, уйингга бор,— Галия шундай деб ўрнидан турди.— Ойхилунинг кўзи йўлингга тўрт бўлиб тургандир.

— Уйда тарс ёрилиб ўлай дейман.

Галия бош чайқаб, жилмайди.

— Ҳали суюкли Ойхилуни бошингда кўтариб юра-

сан. Тезроқ бора қол, сени кутиб, қувонганидан ўзини қўярга жой тополмаётгандир...

— Ҳа... кетишга жой тополмаяпти,— деди Ягафар тўнғилаб.

Галия уни тирсагидан ушлаб эшиккача кузатди.

— Ягафар, суюнчини тайёрлаб қўй. Бугун Ойхилу келган эди. Боши қоронғи экан...— Галия шундай деб гангиб қолган Ягафарни кўчада қолдирди-да, эшикни ёпиб, илгакни тушириб қўйди.

Ягафар чўчиб уйқудан уйғонгандек сесканиб тушди. Кайфи бир онда тарқалди. Галиянинг илиқ жилмайиши, ўзининг довдир нутқи туш каби узоқлаша бошлади. Қулоқларига ишонмай уйига югурди. Ойхилу қизлигида яхши кўрадиган яшил гулли оқ кўйлагини, ялтироқ пойафзалини кийиб, стол тўрида ўтирарди. Унинг чеҳрасида ҳам хавотир, ҳам қувонч бор эди, кўзларига ёш қуйилай-қуйилай деб турарди. Ягафар эшикни ёпишни ҳам унутиб, хотини қаршисида тиз чўкди-да, оёқларини қучоқлаб олди...

Жажжи Дилбар Ягафарнинг оиласига нур, ҳарорат олиб келди. Бошига қора кунлар келганда дардини, ичига ютган, қувонч чўғини бошқаларга гулхан қилиб кўрсатмоқчи бўлган, бахтини интиқлик билан кутган Ойхилу бирданига очилиб кетди.

Овулдаги ҳаёт ҳам аста ўз йўриғига туша бошлади. Ягафар иш деса жонини аямасди. Бошқаларни ҳам шундай бўлишга ундарди. Тушкунликка берилганларнинг кўнглини кўтарди, текинтомоқликни кўзлаганларни эл орасида шармандасини чиқарди. Колхоздан топган даромадига қаноат қилмай, бошқа ерга бахтини излаб кетганларни кўрганда юраги эзилди. Ёшларнинг ўрмончиликка ёки район марказига даромадлироқ иш излаб кетишига; барзангидай йигитларнинг сабаби тирикчилик учун идорада биқиниб ўтиришига Ягафар ўзини ҳам айбдор санарди.

Бундай номардлар гуручдаги курмак каби ҳамма ерда учрайди. Уруш йиллари қаддини букмаган Қўштерак ғалабадан кейинги оғир йилларда ҳам тиз чўкмади, аҳиллик ва тотувлик билан қувватга кириб борди.

Узганинг луқмасига кўз тикмоқ азал-азалдан айб саналади. Эшикни беркитиб, қўшнидан яшириқча меҳмон кутиш деган гап ҳали-ҳануз бўлмаган. Айниқса, қўштераклик уйда ёвгон қайнатса ҳам қўшниси билан баҳам кўрган, янги кийим кийса ҳам аввал қўшнисига кўрсатган. Агар уйига ўт тушган одамга янги уй солиш, ёки мажруҳга ўтинми, пичанми тайёрлаш, ё шаҳид кетганларнинг етим-есирларига ёрдам керак бўлса, бутун Қўштерак ҳужумга ташлаётган жангчилардек яқдил оёққа қалқар эдилар. Ягафар ана шу Қўштеракнинг фарзанди, меваси. Шу овулга хос яхши хислати ҳам, ёмони ҳам унинг вужудига сингган. Шунинг учун ҳам ўзгалар тақдирига бефарқ қарай олмайди.

...Ягафарнинг фермасида Фарида деган соғувчи аёл ишларди. Бир пайтлар гўлдек бўлган бу жувонни мусибат қовжиратиб юборди. У урушдан аввал колхознинг энг олди тракторчиси, шу яқин атрофдаги овулларда тенги топилмайдиган жингалаксоч гармончи Тошпўлат билан турмуш қурган эди. Тошпўлат ҳарбий хизматга Ягафар билан бир кунда кетганди. Ушанда Тошпўлат аравага ўтириб, тинмай қўшиқ айтган, Ягафар эса унинг ёнида Лочинни йўрттириб борган эди. Ана шу кўркам йигит танкда ёниб, иккала оёғини ҳам жанггоҳда қолдириб қайтди. Бу ҳам етмағандек, жингалаксоч ўрнида жизганаги чиқиб, қовжиратган эт қолган эди. Тошпўлат азобларга чидаб тирик қолди. Аммо аламга дош беролмади. Иродаси заифлик қилди. Далдани фақат ичкиликдан оладиган бўлди.

Ягафар унга яхши гапириб ҳам кўрди, сўкди, ҳам, эпласа бўладиган иш ҳам берди. Тошпўлат аввалига инсофга киргандек кўринарди, бироқ сал назардан қочирдингми, бир-икки кун ичида асл ҳолига қайтарди. Тўйгунча ичиб, кайф қиларди-да, Фариданинг кўмаги билан эшик оғзига чиқиб ўтирарди. Эски гармонини олиб куй бошлайди. Эшитган одамнинг юраги эзилиб, кўзидан ёш чиқай дейди. Фарида, у ҳатто гапирмай туриб, ишора қилиши билан ёрдамга шошади. Эри учун жон фидо қилишга тайёр туради. Ишора бўлмаса икки рангпар боласини бағрига босганча унсиз йиғлаб, эрига жонсарак тикилади.

Уй исмайди, пол ёриқларидан совуқ гувиллаб киради. Уйнинг ҳар бир қаричи, ҳар бир бурчагига қаш-

шоқлик, ожизлик тамғаси урилган. Болаларнинг уст-бошлари юнун, оёқларига кийгудай пойафзал йўқ. Фариданинг топган-тутгани, то сўнгги чақасигача ароққа сарф бўлади. Фаридани эрининг, қанотлари қирқилган лочикининг дардига нимаики малҳам бўлса, шуни топиб келишга тайёр. Бир соатгина бўлса ҳам Тошпўлагнинг кўнгли таскин топса бас унга...

Ана шу жонкуяр Фаридани ўғирлик қилаётганда раиснинг ўзи қўлга туширибди. Бу киши қўштераклик эмас, Галия кетгач, юқоридан юборилган учинчи раис эди.

Ўша куни Ягафар билан парторг Ҳамматовни шошилиш равишида идорага чақиришди. Фаридани хона ўртасидаги ёғоч курсида мунгайиб ўтирарди. Раис ўз ўрнида эди. Столи устидаги темир товоқни газета билан ёпиб қўйибди. Раиснинг ҳам, Фариданинг ҳам қўли ун юқи эди. Лекин аёлнинг рангида ранг йўқ, худди ун сепилгандек оппоқ, раис эса аксинча, ғазабдан қизариб кетган эди.

Раис ўғрини гувоҳлар иштирокида сўроқ қилиш учун Ягафар билан Ҳамматовни чақиртирган экан. Улар остонада кўринишлари билан ёрила қолди:

— Ҳаммаёқ тўкин-сочин бўлса ҳам майли эди. Шунанга нозик пайтда-я! Гўшт, сут, ёғ плани жар ёқасида турибди. Мана бу беҳаё эса соғин молларнинг емишига кўз олайтирибди. Ана, қаранглар, ҳозир шахсан ўзи тортди. Учқилою икки юз қирқ грамм чиқди. — У шундай деб темир товоқ устидаги газетани олди.

Бу ишнинг нақадар даҳшат эканини таъкид этиш ниятида юзини ушлади. Ҳазабдан қизарган бетларида унга ботирилган бармоқларининг оқ изи қолиб, қўрқинчли тусга кирди. Раис Фаридани бошқаларга намуна сифатида қаттиқ жазолашга аҳд қилган, ҳатто милиционерни чақиришга ҳам улгурганди.

Раис тутқаноғи тутгандек, ўзини босолмас, хона бўйлаб юриб, бўғилиб гапирарди. Ягафар билан Ҳамматов унга қовоқ уюб қараб қўйишар, гапини бўлмайд томоқ қиришарди.

— Кўз тиккан нарсангни қара-ю, — деди ниҳоят Ҳамматов бошини кўтармай. — Унидан кепаги кўп-ку бунинг.

— Ҳамматов, сен бунақа гапларингни қўй. Биз

согин сигирларнинг емига ёмон ун қўшмаймиз, — деди раис норози оҳангда.

— Ҳамматов оға, болаларим оч. Уйдан сичқонлар ҳам қочиб кетяпти. Болаларим картошка еявериб касал бўлиб қолди.

— Қамоқдан ҳам қўрқмайсанми?

— Қўрқаман, оға. Эримдан ҳам қўрқаман. Энди бечора ўзини-ўзи еб қўяди. Мен-ку бир кунимни кўрарман. Болаларимни давлат паноҳига олади, очдан ўлмайди. Болалар уйига беришса қайтага яхшироқ бўлади. Фақат эрим...

— Энди нима қиламиз, Фарида, — деди Ягафар хўрсиниб. — Уғирлик қилишга қандай қўлинг борди, а?

Фарида индамади. Ўзини оқлай деса — сўз йўқ, йиғлай деса бошига мусибат ёғилавериб кўз ёшлари қуриб кетган. Худди ҳайкалдек қотиб ўтирибди. Афтидан, бу тошбағир уч эркакдан яхши гап кутмаётганга ўхшайди. Бирдан хаёлига тузукроқ фикр келдими, жонланиб тилга кирди.

— Болаларимга қаерда эканимни айтманглар. Қутулиб чиқсам, ўсим топиб оламан. Меҳнатдан қочмайман. Қўлимни косов, сочимни супурги қилиб, болаларим олдидаги айбимни юзаман. Тошпўлатни касалхонага жойлаштиринглар. Балки фойда қилар...

Ягафар ўрнидаг туриб кетди. Ёнғини қашиган бўлиб хона бўйлаб у ёқдан бу ёққа юрди. Бу қанақаси ўзи? Яхшими, ёмонми, бир оила мавжуд эди. Энди хотин қамоқда ўтирса, эр эса ҳамма аламлари устига қўшилган бу мусибатни кўтаролмай кўз юмиши аниқ. Етимлар эса болалар уйида. Ягафар товоқчадаги унга, тарози палласидаги тошчаларга қаради. Итоаткор Фариданинг нақадар аниқлик ва ҳалоллик билан ўлчаганини тасаввур қилди. «...икки юз қирқ грамм...». Тарози палласидаги ҳамма тошчаларни йиғса Ягафарнинг сиқимида йўқ бўлиб кетади.

Ягафар раисга эътироз билдириш қасдида орқасига ўгирилди. Аммо гапи ичида қолиб кетди. Шу зайлда хона очилиб, ичкарига милиционер кириб келди.

Милиционер ўта қайсар одам экан. Ягафар унга хўп ялинди. «Колхозда ўзимиз ҳал қила қолайлик», деди, бўлмади. Милиционер унинг гапини эшитгиси ҳам келмади. «Ҳозирча ҳибсга олмайман. Эртага ўзи

районга борсин», деб уччовини ҳам чиқариб юбориб, Фариданинг сўзларини ёзиб олди.

Ягафар ўша тун ухлаёлмади. Кўзини юмди дегунча қаршисида ранги оқарган, кўзларини ерга қадаган, унга беланган жонсиз қўлларини тиззасига қўйиб ўтирган ғамнок Фарида гавдаланаверди. Уч кило кепак учун шунча ғалва?! Наҳотки бошқа чора йўқ? Агар ихтиёр Ягафарда бўлганда бутун Қўштерак аҳолисини йиғиб, Фаридани бошлаб уялтирарди. Шунинг ўзи ҳам бечорага етиб ортарди.

Фарида ҳалол аёл эди. Жоқ куйдириб ишларди. Сал кўнгли ёришгудек бўлса, одамларга қўшилиб ашула ҳам айтарди. Ишга келганда уйдаги ташвишини ни-ча бўлса-да, унутарди. Илгарилари қандай бахтли, қандай қувноқ эди. Ҳозир ҳам уни саодатга қайтариш мумкин. Бахтнинг озгина хамиртуруши бўлса бас унга...

Уй-хаёллар бир-бирини етаклашиб келаверади. «Йўқ, ётган билан иш битмайди. Темирни қизигида бошиш керак!» Ягафар шу қарорга келиб кўрпадан сирғалиб чиқди-да, қоронғида кийимларини пайпаслаб топиб қўлтиқладию эшикка йўналди.

— Тўхта, шошмай тур...

Ойхилунинг уйқусиз тетик овозини эшитиб Ягафар ҳайрон бўлди.

— Ухлаганинг йўқми?

— Бир бечоранинг бошига мусибат тушиб турибди-ю, ухлаб бўларканми, — деди Ойхилу хўрсиниб. — Ягафар, сен ўйлаб, вазминлик билан иш кўр. Қизишма, қонунхўрлар билан айтишма, фойдаси йўқ. Сен партиядаги одамсан, бемулоҳаза қадам босма. Аввал Ҳамматов билан маслаҳатлаш. Маъқулласа, кейин районга бор. Эрталабгача улгурасан. Гимнастёркангни қўйиб, пиджагингни кий, бунақа пайтларда медаллар ҳалал бермайди.

Ягафар хотинининг меҳр-оқибатидан жўшиб кетди. Унинг иссиқ елкасидан қучди-да, кийиниб ташқарига чиқди.

Ҳамматовнинг уйдаги бир деразадан ёруғ тушиб турарди. Демак, у ҳам ухламабди. Айни муддао. Бироқ Ҳамматовникига тўғри кириб боролмади.

Кўчанинг нариги бетидаги уй ҳам бедор эди. Кимнингдир сояси деразадан тушиб турган нурни дам-ба-

дам тўсарди. Бирдан тунги осудаликни бузиб аёл киши қичқирди. Нимадир синди. Ягафар кўчани кесиб, четан девордан ошиб ўтди-да, уйга кирди. Тошпўлат уй ўртасида тик турган хотинининг этагига ёпишиб олганча бўралаб сўкарди. Фарида эса учолмаётган қушдек тиширчилар, эрини судраб кетмаслик учун бир қадам ҳам босолмас, бурчақда титраб-қақшаб турган болаларига қўл чўзиб йиғларди.

— Тошпўлат, бу нима қилганинг?!

Тошпўлат ўзига келиб хотинини қўйиб юборди. Ягафарга тикилиб қолди. Кейин сурилиб бориб бошини темир каравотга ура кетди.

— Энди... мен етимча... мен бадбашара... бадбахт мўлоқ... нима қилишим керак? Ўлишим, фақат ўлишим керак!.. Ўлишим... Ўлишим...

Фарида эса дам эрига жавдираб қарайди, дам болаларини бағрига босиб, ялаб-юлқаб йиғлайди.

— Қўзичоқларим, овунчоқларим, онангизнинг қўллари қирқилса бўлмасмиди, бадбахт онангизни қарғаманг, болаларим, унинг гуноҳидан ўтинг, худо ҳаққи, айбидан ўтинг...

Чирсқнинг пилиги ҳам айтиб йиғлаётгандек бўлиб пирилларди.

Ягафар уруш давомида кўз ёши дарё бўлган, тақдир булганган, ҳаёти мажруҳланган жуда кўп одамларни кўрди. Бироқ бунақасига биринчи дуч келиши эди. Ифлос полда яримта одам — мажруҳ жангчи ётибди. Куйиб, қовжираган юзида, ғазабга тўлган кўзида на қўрқинч бор, на умид. Кўзлари фақат ўлиш истаги билан ёнади. Бурчақда эса сўлиган, озғин, рағнап аёл икки боласини бағрига олган. Ҳаммалари бараварига жимиб қолишди. Олтита кўз полда ётган яримта одамга тикилди.

Тиззалари қалтирай бошлаган Ягафар печь томон юрди. Лампа пилигидан тутун кўтарилиб, шипани қорага бўяди. Жимлик чўкди. Фақат пиликнинг аҳён-аҳёнда тирсиллашию одамларнинг оғир нафас олишлари эшитилди. Бу Ягафарнинг бағрига оғир юк бўлиб ботгандек эди. Шу сабабли беихтиёр кўкрагини силади.

— Ярим кечада шовқин кўтарганларинг нимаси?

Ягафар шу саволни берди-ю, ўсал одамнинг соғлигини сўрагандек изза чекди. Лекин кўкраги юкдан бир оз холи бўлганини сезиб, енгил хўрсинди.

Фарида ўзига келди.

— Ягафар оға, умидим фақат сендан,— жувон шундай деб болаларини бағридан чиқарди-да, пиликнинг куйганини чимдиб олиб ташлади.— Мушкулимни фақат Ҳамматов оға икковларинг энгил қила оласизлар. Худо ҳаққи, буларни ёлғиз қўйманглар. Эрталаб районга боришим керак экан. Уч кунлик овқат олишим лозим эмиш.— Фарида шундай деб аянч билан жилмайди-да, бош чайқади.— Уч кунлик... Агар бир кунлик таом бўлса ҳам мен бу лаънати кепак унга қўл урмасдим... Ўзим овқатсиз кўникиб қолганман...

Тошпўлат пешонасини полга тираб йиғига берилди. Болалар кўзларини бақрайтириб Ягафардан нигоҳ узишмади. Улар Ягафардан қўрқишяптими ё яхши гап кутишяптими, англаб бўлмасди.

— Гап бундай, келин,— деди Ягафар овозини кўтариб. Болалар қўрқиб оналарининг этагига яширинишди.— Эрталаб ҳеч қаёққа бормаисан. Тўғри ишга чиқасан, тушундингми?

— Вой, йўқ, Ягафар оға, жарима солишади. Милиционер ҳам: «Кечиксанг, кўпроққа қамаласан», деб кетган. Йўқ, йўқ, тонг отмай туриб одамларнинг кўзига кўринмай чиқиб кета қолай.

— Бормайсан, вассалом!— Ягафар аччиқланиб буйруқ оҳангига ўтди.— Сен, айтган ишни қил. Болаларни ухлат. Тонг отаверсин-чи. Эртага худо пошшо!— Ягафар шундай деб Тошпўлатга яқинлашди.— Хўжайин, сенда гапим бор. Ташқарига олиб чиқа қолай.

Тошпўлат сассиз рози бўлди.

— «Хўжайин» дедингми? Исминни унутганга ўхшайсанми?— деди мажруҳ аскар шинелга ўралиб ўтирар экан.— Отим Тошпўлат. Пўлат дейиш ҳам мумкин. Эскичасига Пўлат гармончи десанг ҳам майли. Хизматга кетаётганингда сен ҳам гармонимга қўшилиб ашула айтувдинг, эсингдами?

— Эсимда, Пўлат гармончи, эсимда. У кунни унутиб бўларканми! Аммо ҳозир ишимиз чатоқ бўлиб турибди. Хотинингга икки йил беришлари мумкин.

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг, қаттиқроқ тишлайвер, этимни қийма қилиб ташла, ярамга туз сеп. Худо урган ожиз одамни бандалари ҳам туртиб ўтавераркан.

— Ўпкангни бос. Сўкишга менинг ҳам суягим йўқ.

Агар истасанг Фариданинг бу кўйга тушишига кимнинг лутфи карами сабаб бўлганини айтиб беришим мумкин. Лекин бу гапнинг фойдаси йўқ. Утган ишга салавот.

— Нишонга урдинг, Ягафар! Яъни «Ароқ — заҳардир, сени чақадир. Бўлмай десанг ёт — ичма Тошпўлат!» Бунақа гапларни эшитавериб қулоқда қулоқ қолмади, ошна. Аммо насихат билан оёқни ўстириб бўлмас экан.

— Шанғиллама, одамлар ухляпти. Менга қара, Тошпўлат, ярим кечада сеникига меҳмон бўлиб келганим йўқ. Кулфатнинг олдини олиш керак. Ўйлаб кўрайлик. Бошқа йўли, чораси бордир, ахир!

— Биттагина йўл бор — ўлиб қутулиш.

— Йўқ, Тошпўлат, бу аҳмоқларнинг йўли. Бошқа чораси бўлиши керак. Қамоққа ўзим тушсам тушман, бу чорани топаман.

— Катта кетма, Ягафар, қизил дафтарингни яна стол устига қўйиб юрмагин. Қонун Фарида томонда эмас-а?

— Сен мени биласан, Тошпўлат.

— Билмай-чи, «Сузангич Ягафар!» — Тошпўлат истеҳзо билан кулди. Кейин Ягафарни ёқасидан тутди. — Биламан, барибир гапимга ишонмайсан. Лекин Фарида қутулиб қолса, бир қултум ҳам ичмайман. Ичсам худо урсин!

— Қасам ичма, шундай ҳам ишонаман. Сендек жангчига ишонмай кимга ишонаман. Сен Ватан учун жанг қилиб икки оёқдан ажралдинг. Лекин виждонинг баданда қолгандир. Уни кесиб ташлашмагандир? Қандай эркак эканлигингни яна бир кўрсат. Эҳ, танкчи-гармончи, болаларингга қара. Ажойиб, мард йигит бўлади булар. Кейин оталари билан фахрланиб юришади.

Тошпўлат индамади. Шинелининг чўнтагидан тамаки халта чиқариб қўлбола қилиб сигарет ўради-да, Ягафарга тутди. Сўнгги тамакини қоқиб-қуриштириб ўзига ҳам ўради. Гугурт ёқди. Хумор босди қилиб тортишди.

Қора булутлар осмонни босиб кела бошлади. Кўчадан салқин шабада югуриб ўтди. Худди жанг арафасини эслатувчи хавотирлик тургандек бўлди.

Тошпўлат бирдан паст овозда хиргойи қила бошла-

ди. Энди унинг урушдан аввалги овози йўқ, нафаси етмайди, авж пардага кўтарилмади. Титроқ, заиф овози юракдаги дардни ифода қилишга аранг етади. Тошпўлатнинг қўшиғи аввалги куч-қудрати, ўктамлигидан, мардлигидан, мағрурланиш, айна чоқда қуролдош дўстларини соғиниш ҳисси билан йўғрилган эди: «Баҳор юз очган маҳал, тўплар сўнгги бор тортдию наъра, тугади жанглар...» Тошпўлат худди туришга чоғлангандек бир қўли билан тирсагини маҳкам ушлаганча қўшиқ айтади. «Қайларда қолдингиз, қуролдошларим, елкадошларим...» «Бу қандай гап, шунқор йигитлар, ўзингиз ғалаба билан қайтиб, мен мўлоқни қоронғи жанггоҳ ўртасига ташлаб кетдингиз...»

Ягафарнинг кўзларига ёш қуйилиб келди. Томоғига нимадир тиқилди. Ютай деса ютолмайди. Гапирай деса овози чиқмайди. Тошпўлат елкасидан қучиб унинг ҳазин ашуласини сассиз эшитди.

Улар шу аҳволда то Қароқчитоғ тепаси ёришгунга қадар ўтиришди. Қаердадир укки бемаврид сайради. Ит уйқу аралаш улиди. Кейин Қўштерак хўрозлари қанот қоқиб, янги кун мадҳиясини бошладилар. Тонг шафағи осмонни нурга буркаб, аста ерга қўна бошлади. Осмон нурга чўмилган, ер сатҳи эса қоронғиликдан қутулмаган эди. Уйларнинг мўрилари худди қоронғилик бағрини тилиб, ёруғликка ёриб чиққандек кўрилади.

— Энди мен борай, Тошпўлат. Кел, сени олиб кириб қўяй. — Ягафар шундай деб ўрнидан турди. Бироқ Тошпўлат унинг гапини эшитмагандек уфқдан кўз узмади.

— Чиройлилигини қара! — деди у қандайдир ички ҳаяжон билан.

«Эҳ, гармончи, гармончи... жондан тўйгандай бўласан-у, аммо юрагингда ҳаётдан илинжинг кўп. Буни ўзинг ҳам билмайсан...» Ягафар ўзича жилмайиб қўйди-да, кўчага чиқди.

Ҳамматов уйгоқ эди. Қизарган кўзлари бу тунни бедор ўтказганини ошкор қилиб турарди. У Ягафарнинг гапини диққат билан эшитиб, қарорини маъқуллади.

— Қарилик жиловлаб олганга ўхшайди. Белим зирқираб оғрийди, оёқдан жон чиқай дейди. Бу азоб тунни билан уйқу бермади. Райкомга ўзим боришим ке-

рак эди. Етолмайман, деб қўрқаман,— Ҳамматов афсус билан хўрсинди. Фақат биринчи котибга учрашишни, қизишмай, вазминлик билан тушунтиришни уқтирди.

Ягафар райкомга келганда фаррош эндигина зинапояни юваётган эди. У отдан тушиб, айғирни девор остидаги дарахтга боғлади-да, эшикни очиб ҳовлига кирди. Орқа томонда кимдир енгил йўталди. Ягафар ўгирилди-да, эшик ёнбошидаги тош устида ўтирган, ранги ўчган кителли гўштдор одамни кўриб тўхтади. Нотаниш одам юзига фотиҳа тортган бўлди-да, қўл қовуштирди. Унинг оғир қараши Ягафарни ёқасидан олгандек қимирлатмай қўйди.

— Ана холос! — нотаниш одам шундай деб қаққаглаб кулди. Йўталди. Кейин нафасини ростлаб олгач, бош чайқади.— Танимадинг-а? Эски қадрдонларни унутиш инсофдан эмас, Ягафар!

— Ҳеч эслолмаяпман...

— Оббо, жуда баландлаб кетибсанми? — у ҳали ҳам нигоҳини Ягафардан узмай истехзо билан жилмайди.— Мен Сатаевман! — Унинг кўзида қандайдир учқун ялт этди.

— Ҳа, энди эсладим. Ҳали ҳам бу дунёдан насибанг узилмаган экан-да?

Ягафарнинг Сатаевга нисбатан бўлган қаҳри аллақачон сўнган, ундан ташқари хаёли бошқа ташвиш билан банд эди. Шунинг учун унга совуққонлик билан қаради.

Ягафарнинг совуқ гапи унга оғир ботди. Ажин босган, халтадек осилиб қолган юзидан ранжигани сезилди. Бироқ сир бсй бермади.

— Танимаганингни қара-я... Мен эса сени дарров танидим. Одам эмас, бургутсан. Илғари ҳам бургут эдинг, лекин ўз қанотингни ўзинг қирқиб юрасан. Шунинг учун баланд учолмайсан. Орденларингни қара... Санашга бармоқ камлик қилади. Колхозда ҳам обрўйинг яхшимиш, деб эшитаман...

— Ўзинг қалайсан?

— Менми? Қарияпман. Райтопда ишлаётувдим. Иззат борида кетишнинг ҳаракатини қилипман. Қаерда ишлама — ҳамма жой бир гўр, ҳақиқатга зор бўлиб юраверар экансан. Пенсияга чиқсаммикин, деб турувдим. Ҳар ҳолда ўттиз йил халққа хизмат қилдим.

— Ҳа, хизматни ўрнига қўйдинг,— деди Ягафар пичинг билан.

— Энди шундай дейиш расм бўлган. Аслида халқнинг ўзи хизмат қилиши керак.

— Кимга, сенгами?

— Нимага менга бўларкан? Мен нима учун хизмат қилган бўлсам, халқ ҳам ўша учун, очикроқ айтсам, куч учун хизмат қилиши керак. Мана сен, ҳамма нарсани ҳақиқат пойдевори устига қурмоқчи бўласан. Ҳақиқат — юқорининг кучи, демак. Сенлар эса кўпиртиришни яхши кўрасанлар. Гапнинг пўскалласини айтсам, ҳеч нима қуролмайсанлар, ҳеч нимага эриша олмайсанлар ҳам. Инқилоб шамшири ҳақида нима дейиларди. Жазоловчимиди? Сенлар эса...

— Бўпти, кўп шақиллама, сен билан лақиллашишга вақтим йўқ.

— Қаёққа шошаётганингни биламан. Райкомга нима дард билан келганинг ҳам менга маълум. Милиционер менга қариндош бўлади. Ўғри хотиннинг қўлга тушганини кеча айтиб берди.

— Бунинг сенга нима кутгулиги тушиб қолди? Сен гап емай қўя қол, ўзимиз пиширган ошни ўзимиз ичамиз.

— Ошни-ку ўзинг ичасан-а, бироқ бу хабарни эшитиб мен ҳам туни билан ухламай чиқдим. Барвақт турдим тулпорни эгарлаб шу ёққа келавердим. Хўроз қичқирмай туриб сузонғич Ягафар келиб қолар, деб ўтирган жойим эди. Айтмоқчи, сени «сузонғич» дейишарди-а, унутмадингми? Ўша қичима хотиннинг ҳимоясига отилиб келишингни сезган эдим. Сен бунақа пайтда ўзингни ҳам, оилангни ҳам, партиявий бурчингни ҳам, совет қонунларини ҳам унутасан. Фақат яхшилик қилсам, дейсан. Сен ўша хотинга, мўлоқ эрига ачинасан. Мен эса кўпроқ покизаликнинг, кучнинг топталишига ачинаман.

— Инсонга раҳм қилишга қудрати етмаган куч қанақа куч экан?

— Жуда оддий куч. Ҳозир сенга тушунтириб берман: сен хотиннинг айбидан ўтасан. У эса устингдан ўзича кулиб қўяди. Эрининг ичгиси келгудек бўлса, энди ўн кило урни эҳтиёткорлик билан ўмаради. Колхозни юлқилаётганини ўн киши кўради-ю, бир киши ушлайди. Бошқалар қараб-қараб туради-да, сендан

қолсам, қулоғимни кесаман, деб улар ҳам ўғирлай бошлашади. Йўқ, Ягафар, одамларни инсофга келтириб бўлмайди. У хотин юқумли касаллик тарқатади. Чора кўрилмаса, бутун колхоз, бутун музофотга юқтиради касалини. Энг яхши йўл — хотин уч йил керакли жойда Ҳасибасини терсин, эрни касалхонага, гўдакларни болалар уйига жойлаштириш керак. Улар очликдан, совуқдан рахитга чалиниб, қинғир-қийшиқ ўсмаслиги зарур. Хўш, гўдаклар уйида нима кўради? Ифлосга булғаниб ётган майхўр отаними? Уғри онаними? Болалар — бизнинг келажагимиз. Биз келажакимизни ўйлашимиз керак. Сен эса фақат битта биянинг ташвишини тортяпсан. Ўттиз саккизинчи йилда отларга ёпишган манқа касал эсингдами? Бу хотин ҳам худди шунақа юқумли касалга гирифтор бўлган. Ўшанда нафасинг қайтгур Ҳалиулла райкомга келиб: «Сатаев ўзини кўрсатиб, мансабга интиляпти», деган. Нима, мен армияга бериладиган айғирларни оттирадиган аҳмоқ эдимми? Ўшанда бошимни зўрға омон сақлаб қолдим. Сал бўлмаса худога омонатимни топширай дегандим. Ўт билан ўйнашаётганимни билардим. Ҳа, билардим. Агар касал бутун районга тарқалса нима бўларди? Унда бошдан айрилишим тайин эди. Сизларнинг эса бу жониворларга раҳмингиз келди. Сассиқ чол касал бошланаётганини сезмаганимиди? Йўқ, сезганди; мендан аввалроқ сезганди. Лекин отларга ачинди. Ўшанда, сенларни бир қўрқитиб қўймасам, ачиниб ўтираверардиларинг. Тўғри, ўшанда мен касал отларни ажратиб олсам ҳам бўларди. Бироқ ўжарликларинг ғашимга тегди. Меҳрибонликларингни бир синаб кўрай дедим. Мен соғлом отларни ҳайдаб чиқаётганда чол йўлни тўсар, деб кутгандим. Тўсмади. Темирбой эса муҳр босилган қоғоздан қўрқди, дарвозани ўзи очиб берди. Яна у қизил суворий эмиш! Мен ўшанда чинакам кучнинг қандай бўлишини кўрсатиб қўймоқчи эдим. Аста-секин кўникиб қолардинглар, хўрсиниб, кўз ёши қилиб бўлса ҳам отни берардинглар. Кейинги сафар эса...

Бирдан Сатаевнинг нафаси ичига тушди. Нигоҳи бошқа томонга қадалди.

— Сен улардан ҳам баттарсан. Сенга гап уқтириб бўлмайди. Бунинг устига аҳмоқона бўлса ҳам мардликнинг бор. Ўшанда Лочинни омон қолдиришим мумкин

эди. Унинг соғломлигини билардим. Аммо олдимга бош эгиб, айғирни етаклаб келишингни истаган эдим. Чолнинг гапига кириб отни яширдинг. Сенга бу камлик қилди, бошқа айғирларни ҳам ҳимоя қилишга шошилдинг. Ушанда Лочининг тасодиф билангина омон қолди. Ўзим ҳам уни отишни истамагандим. Мен бошқа ўн бешта отдан кўра кўпроқ унга қайғурдим. Сен келганигда галати аҳволга тушиб қолдим. Бош эгиб, айғирни етаклаб келганингга суюндимми ё энди айғир отиладиган бўлди, деб қўрқдимми, билмадим. Қичқириб, менга ташланганингда отни эмас, ўзингни бўғиб ўлдиргим келди. Менга очигини айт: сен нимани иботламоқчи бўласан? Нима учун бошқалардан кўпроқ нарсани талаб қиласан? Ушанда Иблислар маконига нима учун Ҳалиулла эмас, Темирбой ҳам эмас, сен келдинг? Хўш, Лочинингни қутқариб қолган эдинг, худога шукур қилиб ўтиравермай, нимага бошқалари учун ҳам жон койитдинг? Бугун-чи? Нима, у хотин синглингми, қариндошингми ё ўйнашингми? Ёки жамият учун қимматли одамми? Қариндошимнинг айтишича, Ҳамматов ҳам куйиб-пишиб уни ҳимоя қилган экан, бугун нимага келмади?

— Бели оғрияпти.

• — Бели, дегин? Менинг ҳам белим оғриятувди. Лекин мен келдим. Чунки мен ҳам сенга ўхшаб оғриқларни писанд қилмайман. Сенга ўхшаш жонкуярларни деб қонун кучи қирқияпти, ҳамма раҳмдил бўлиб кетяпти. Бунақа пайтда Сатаев иссиқ уйда хотиржам ўтиролмайдди. Мен покизалик ва кучни то ўлимга қадар ҳимоя қиламан.

— Кимнинг ўлимига қадар?

— Кимнинг деганинг нимаси?

— Ўзинг «ўлимга қадар» деясан-ку! Агар сенга қолса покизалик ҳам, қудратимиз ҳам аллақачон ерга кўмиларди.

— Тилинг бурро, Ягафар... Бироқ мен қари бўлсам ҳам пойгада олдинроқ юраман. Мен кечаёқ келиб қабулга ёзилиб кетганман. Биринчи бўлиб мен кираман. У ердагилар ҳам,— Сатаев райкомга имлаб кўрсатди,— меҳрибон одамлар. Мен қариб қолдим, кучдан кетганман. Лекин уларнинг меҳрибонликларини бўға оламан. Ҳозир кираман-да, «Юлдибоевни даҳлизда тасодифан кўриб қолдим. Фермасида ўғирлик авжга чиқ-

қанмиш. Кеча энг ашаддий ўғрини ушлашибди. Юлғичликнинг бежилов бўлиб кетганига ажабланманг. Юлдибоев-ку, ўзига бир чимдим ҳам нарса олмайди. Лекин тартибга қарашга вақти йўқ. Хотинидан аччиқланиб, ичгани ичган, ичиб олиб бева хотинниқида вақт ўтказади», дейман. Нотўғри дейсанми? Хўш, бу ерга нима учун келдинг? Ҳақиқат излабми? Мен ҳақиқат юзасидан ҳамма гапни айтдим сенга. Сен меҳрибонлигингни намойиш этиш учун келдинг. Бунинг учун сен ҳамма нарсени унутасан. Ҳатто медалинг ортидаги қизил дафтарингни ҳам!

— Йўқ, мен уни сира унутмайман. Чунки менинг ҳақиқатим ҳам, меҳрибонлигим ҳам, виждоним ҳам шунда. Мана шу мени бу ерга олиб келди.

— Орденларим қалқон бўлади, деб ўйлама. Стол устига қўйишинг ҳеч гапмас.

— Хотиржам бўл, Сатаев. У орденларим ортига яширинмайди.

Ундан кейин нималар бўлганини эслашни ҳам истамайди. Ҳар ҳолда бу гап чўзилди. Оқибатда Ягафар қатъий ҳайфсан билан қутулди. Фарида эса колхозда қолди.

Ҳаёт йўриғига тушиб кетди. Тошпўлат аҳдида туриб беш-олти йил ичмади. Фарида енгил нафас олди. Ишлади, болаларини боқди. У-бу нарса ҳам орттирди. Лекин Тошпўлатнинг иродаси кўпга дош беролмади. Қалбидаги дард яна қўзғаб, ича бошлади. Қишнинг аёзли тунларидан бирида хотини, болалари ухлаб ётган маҳалда битта кўйлақда ташқарига судралиб чиқиб гармонини қучоқлаганча музлаб қолибди.

Агар кишининг бошига мусибат тушса кунларнинг ўтиши қийин бўларкан. Шодлик мўраллаган пайтда эса кунлар тулпордек қувлашиб ўтиб кетаркан. Ягафар гоҳ аравага қўшиладиган отда, дам Лочин каби айғирда учи элликдан ошганини сезмай қолди. Бу йиллар ичи қанча бахтли ҳодисалар бўлди. Ҳаммаси яхшилик ваъда қилиб кўтарилган қуёшдек бир чарақлади-ю, яна уфқ ортига сингиб, қоронғиликни қолдириб кетди. Кулфатлар, аламлар-чи... Улар ҳам келиб, булут каби тарқади. Лекин бахтсизликларни эсласанг ҳозир ҳам юрагинг тирналади.

Ягафар энди Ойхилуни ўйлади. Ойхилу... Бу доно, куйгинчак аёл туфайлигина Ягафар бутун доvonлардан ошишга куч топди. Умр хазинасигача етиб келди. У турмушнинг оғир ташвишларини эри билан баравар тортишди. Эрини қаноатга ундади, ақлли маслаҳатгўй, содиқ ёрдамчи бўлди. Ойхилунинг ташвиши фақат оила билангина чекланмасди. У эрининг хизматдаги ташвишларига, беором, ҳаловатсиз орзуларига бефарқ қарамасди. Ойхилу болаларини парвариш қилишга ҳам, эрининг атрофида парвона бўлишга ҳам, колхозда ишлашга ҳам улгурарди. Барчага бирдек, ҳамманинг кўнглини олгиси келади. Ҳатто бир куни Галия Ягафарни тўхтатиб ҳавасини яшира олмади:

— Бахтинг бор экан, Ягафар, бундай кўркам, бундай хушмуомала хотин ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Қўл-оёғи чаққонлигини айтгин. Медпунктга бир дақиқага кириб қолгудек бўлса: «Опой, йиғиштиришга ёрдам берайми», деб туради. Болаларининг бахтига омон бўлсин...

Аёвсиз йиллар одамларнинг чеҳрасида тамағасини қолдириб ўтаверади. Бир авлод қуриб, иккинчиси куртак ёзади. Ягафарнинг онаси қайтиш қилиб берганига кўп йил бўлди. Ягафар билан Галиянинг авлоди ҳам умр кузагига қадам қўйди. Болалар улғайиб, қанот чиқариб учиб кета бошлашди.

Галиянинг ўғли Элдор етимман, деб қисиниб ўсмади. Қоришимли, ўктам йигит бўлди. Нимжон отасига ўхшамади. Институтни битириб, Уфада инженерлик қилади. Ўзининг Дилбари-чи? Кечагина узун этагини чувалатиб, оёқ яланг югуриб юрарди. Бугун эса дорилфунунни битиряпти. Дилбардан кейин туғилган Марат эса кузда ҳарбий билим юртига кирмоқчи. Қариб бораётганининг билгинг келса, болаларингга қарагин экан...

Ягафарнинг энг катта бойлиги, фахри — унинг фарзандлари. Ота учун ҳар бир фарзанд бирдай суюкли. Аммо узоқ куттириб, дунёга келгани учунми, ё қиз бола бўлгани учунми, Дилбар ота юрагига яқинроқ. Ягафарнинг бутун ўй-хаёли шу қизи билан банд. Шу қизим ўқисин, ҳаётда ўрнини топсин, деб кеча-кундуз меҳнат қилади, куюнади. Дилбар шаҳарга кетгандан бери ҳар ойда кўргани боради. Уст-боши бутми, соғли-

ғи яхшими, деб ташвишланади. Бу ташвишлар унга олам-олам шодлик келтиради.

Ушанда Галия билан аразлашмай, Ойхилуга уйланмаганда нима бўларди? Ҳаёти ҳам бўлакча кечарди, бошқа болалар туғиларди. Бошқа болалар?! Бу гапни тилга олгинг ҳам келмайди. Агар Галия билан турмуш қурганда ҳатто ўзи ҳам бўлакча бўларди. «Бошқа Ягафар...» У бош чайқаб кулимсиради. Умр ўтгани сайин одам бошқача бўлиб бораверади. Кўп нарсадан воз кечади, кўп талабларга кўникади. Шахсий ташвишларини унутиб, хотин, бола-чақа, атрофдаги дўст-биродарлар ташвишига ўралиб қолади. Мусибатига ўзи қоврилиб, шодлигини баҳам кўради. Ким билан турмуш қурмасин, Ягафарнинг тақдири Қўштерак билан боғланиб қолаверади. Уша кулфатларни кемириб, ўша бахтиёрликдан маст бўларди. Болалар эса... Худо йўқ, Ягафар коммунист, худога ишонмайди, агар ерни кузатиб турувчи қудрат соҳиби бўлса ҳам, бу юмушини фақат болаларни деб бажаради. Бу ёруғ дунёда бошқа эмас, айна шу одамнинг яшашини таъминлайди. Бу дунёда Дилбар яшаси*, Марат яшасин, дейди. Аммо болаларнинг яшашини учун катталар кўпга тушадилар. Демак, Галиядан ажраб ғамга ботиши шу Дилбар, шу Марат йўлидаги илк қурбонлиги экан-да?! Галия эрга теккач, у икки йил ит азобида тўлғонди. Бу ҳам ўтди. Бўрон тиниб, қалби тин олгандек бўлди. Аммо Галияни унута олдимиз?.. Оддий савол, бироқ жавоб бериш қийин. «Ҳа, унутмадим», дейилса кўз олдига Ойхилу келади. Бу сўз унинг покиза чеҳрасига гўё балчиқдек чапланади. «Ҳа, унутдим. Бу бир алдамчи туш, ўткинчи шабада эди», деса ёшлигига хиёнат қилган бўлади. Инсон сўнгги нафасига қадар тайин жавоб бера олмайдиган мана шундай мушкул саволлар ҳам бўлади. Бу саволлар ўтмишинг билан бугунингни кўринмас ип билан боғлаб туради. Жавоб берганинг ҳамон ип узилади. Қалбинингнинг бир парчаси тушиб, хотираларинг парчланади. Баъзан яра пишиб, чақаси тушиб кетинч чоғида баданнинг бир улуши бўлган бу жигарранг қаттиқ этга ачинасан. Ҳолбуки, у йиринглар сенга азоб берганди. Шундай бўлса ҳам бу чақа ўз аъзойингнинг бир улуши эди...

Яна шу яқин атрофда мис қўнғироқча жиринглади. Ягафар осмонга қаради. Булутлар чокини сўкиб юрган

қуёш тоғ чўққисини ошиб ўтган, ёнбағрига қуюқ кўланка тушган эди. Енгил изғирин турди. Сўфитўрғай бугунги кўшигини айтиб тугатди. Мис қўнғироқчанинг овози эса тинмади.

Пастда йўлни чангитиб келаётган соябонли арава кўринди. Ягафар тик турганча отларга қамчи босаётган ўғлини дарров таниди. Афгидан, врач жаҳлига чи-долмай, овулга қўнғироқ қилгану ўғли ўйлаб ўтирмай аравага отни қўшиб йўлга чиққан. Арава тўхтаб, Марат ирғиб тушиб, отаси ёнига кўтарила бошлади.

— Пиёда чиққан бўлса, албатта шу йўлдан юради, девдим, янглишмабман, — деди у ярим йўлдаёқ бақириб. — Энди оёққа турган одам ҳам тоғ ошадими?

Марат яна нимадир демоқчи эди, отасининг қовоғи солинганини кўриб гапини ичига ютди.

— Тинчликми? Уйдагилар соғ-саломатми? — деди Ягафар ўтирган еридан қўзғалмай.

— Тинчлик. Ҳамма соғ-саломат. Опамдан хат олдик. Бугун-эрта келар эмиш.

Бу гапни эшитиб Ягафар туриб кетди. Шошилиб арава сари юрди.

— Нимага келар экан? Ўзи соғмикан? Нима бўлибди унга?

Марат: «Ҳали ҳеч нарсадан хабарим йўқ», дегандек унга кулиб қаради-да, шошилмасдан пастга туша бошлади.

Ўтган ҳафтада Дилбар талабаларнинг қурувчи отряди билан узоқ бир совхозга кетиши керак эди. Августда қайтаман, деганди. Бу қанақаси бўлди? Шуларни ўйлаган сайин Ягафарнинг хавотири ошди.

— Нима бўлибди, деб сўраяпман сендан?

— Ҳеч нима бўлмабди... Дилбар эрга тегаётган эмиш.

— Қачон эсинг киради сен боланинг. У сенга Дилбар эмас, опа! — Ягафар шундай деб дашном бергандан кейингина ўғлининг гапларини англаб етди. Аравага узатилган кўли қайтди.

— Дада, ўтира қол энди, кеч кирапти.

— Сен нимага отларни тоққа ҳайдаб келдинг? Мен сенга пойга қилишни кўрсатиб қўймайин ҳали! Терлаб кетганини қара. Далада иш қайнаб ётибди-ю, булар соябонли аравада юрадилар. Бу қайсар ўз оёғи билан

етиб келолмайди деб ўйлагансанлар-да, а? Ё мени қарига чиқариб қўйдиларингми? Ўзбошимчалик қилиб, ўз хоҳишларингча яшамоқчи бўласанлар, биламан...

— Ахир, дада, мен ўзимча чиққаним йўқ, раис айтди. Опам ҳали эрга тегмабди. «Турмушга чиқмоқчиман», деб ёзибди.

— Буни қара-я, фарқига фаҳминг етдимми? Чиқдим, чиқаман, чиқмоқчиман... Келаверсин-чи, бир гап бўлар...

Ягафар лов этиб ёндию ўшандек тезлик билан ўчди. Углини беҳуда ранжитганидан хижолат бўлди. Бекордан-бекорга бақриб отни ҳам ҳуржитди. Бечора жонивор мўлтиллаб қараб турибди. Ягафар бўғзига келган хўрсинишни қайтариб, аравага чиқди. От қамчи тушишни кутмай, ўрнидан жилди. Ёилдираклар майда тошларни эзиб, гижирлаб айланади. Хавотир гардиши Ягафар қалбини худди шу тошдек эзади. Балки Дилбар ҳазиллашгандир? Э, йўқ, у онасининг ўзгинаси, ҳазил нималигини билмайди. Эрта тегса нима, бўйи етиб қолди. Бугунми, эртами, ким биландир турмуш қуриши керак. Қиз боланинг йўриғи шу. Йўқ, йўқ, ўпкани босиб, Дилбарнинг қайтишини кутиш керак. Сабр таги — олтин дейдилар. Дилбарнинг эс-ҳуши жойида. Ота-онадан берухсат қадам босмайди.

Ягафар яраш белгиси сифатида ўглининг елкасига қўлини ташлади. Софқўнгил Марат отасининг чеҳрасидан тундлик йўқолганини кўриб, ўша заҳоти хафагарчилигини унутди.

— Дада, шу жумада сабантўй экан. Овул арининг инига ўхшаб ғувиллаб, совға тўплайпти. Курашчилар билан чавандозларга колхознинг ўзи совға олибди. Бу сафар мотоциклга ҳам бўлармиш.

— Маллани кўрдингми?

— Кўрдим. Салоҳ оғанинг ўғли ҳар куни: «Ягафар бобо келмадими, Ягафар бобо қачон келади», деб безор қилиб юборди. «Ҳой, Халаф қайтса ўзим айтаман, сен овора бўлаверма», десам ҳам Маллани миниб келаверади. Малла ҳам деразадан бошини суқиб сени қидиради. Айғирмисан, айғир бўлиб етилибди. Аммо сени қидириб келиб яронгулни еб кетибди...

— Айғирликка айғир-а. Раис нима деяпти?

— Ҳали ҳам баҳс тугамаганмиш. Лекин раис ён

босибди. «Майли, Малла пойгада қатнаша қолсин. Лекин ютқазгудек бўлса, ярим баҳосига ҳам сога олмаймиз. Емни кўрдим демайди-ю, берадиган фойдасининг тайини йўқ. Соттиш керак», дебди. Ҳалиулла бобо жуда сенинг йўқлигингдан афсусланаётувди. «Отанг чорва бўйича раис ўринбосари, ҳал қиладиган сўзни ўзи айтсин», дейди.

Демак, Малланинг атрофидаги олишувлар ҳали ҳам ниҳоясига етмабди-да...

Бундан ўн икки йил муқаддам Ягафар отларни деб қанча балога дуч келган эди. Уша йили буғдой камроқ ерга экилди. Ут мутлақо сепилмади, яйловлар ҳам ҳайдалиб, маккажўхориға ажратилди. Ана шундан кейин: «Ем молларга ҳам етмаяпти. Ҳамма ишни техника бажаряпти, отга муҳтожлигимиз йўқ», деб жониворларга ёпишишди. Ягафар ўшанда бундай ақли расолар билан томоқ қирадиган, ҳатто ёқа бўғишиб, тугмалар узиладиган даражада айтишди. Яхши ҳамки Ҳамматовга, Темирбой, Ҳалиулла бобога ўхшаган одамлар топилиб, уни қўллади. Бўлмаса: «Сен Юлдибоев, тараққиёт душмани экансан, техникани тан олгинг келмаяпти. Чириган одатларга ёпишяпсан. От — эскилик сарқити, у билан узоққа бориб бўлмайди. Сен — коммунистсан. Буни унутма!» деб балчиққа булғаб юбораёзган эди.

Энди бу гапларнинг ўзи эскирди. Ҳозирги раис ёш, машинанинг ҳам, отларнинг ҳам ўз ўрни борлигини яхши тушунади. Колхоз отхонаси катта бўлмагани билан жониворларнинг тақдири умум мажлисга ҳам қўйилди. Ушанда қарор қабул қилишганди. Барибир тинчишмабди-да.

Урушга қадар пойгаларда голиб чиқиб, донғи кетган Лочинни фақат Ягафар, фақат қўштеракликлар эмас, бошқалар ҳам унутишмаган экан. Утган йили ёзда овулга жиккак қария келиб бошқирдларнинг энг учқур отларидан бири бўлган Лочиннинг тақдири билан қизиқибди. Насл қолдирган, қолдирмаганини сўрабди. Чолни Ягафарга рўпара қилишди. Чол Ягафарнинг гапларини эшитиб, дард билан бош чайқади. Ягафар унинг қайғули чехрасига қараб жониворга чиндан ачинганини англади.

Унга Маллани кўрсатишди. Қария отни синчиклаб қараб чиқди. Аммо Малла ҳақида сўз айтмади. Ҳали-

улла бобо билан қарияларга хос гапларни гаплашиб кетди. Бир ойдан кейин харидорлар келиб отни баҳолашди. Бу қадар катта нархни кутмаган колхоз раҳбарлари аввалига ишонишмади. Кейин дарров сотишга кўна қолишмоқчи эди, Ягафар оёқ тираб туриб олди. Оқибатда, масала умум мажлисга қўйилди.

Аввалига кўпчилик Ягафарга қарши эди. Ипподром битта от учун икки «Белорусь» билан бир юк автомашинасининг пулини бераман деб турганда ноз қилиш ўринлими ахир! Қолаверса, айғир яхши одамларнинг қўлига тушади. Пойганинг ҳавосини олади. Шухрати оламга тарафлади. Хуллас, мажлис аҳли гуруҳларга бўлиниб, узоқ баҳслашди.

— Ҳамма айғир ҳам бирдек айғир-да, харидор айниб қолмай туриб пуллаш керак,— дейишди Маллани умрида кўрмаган билагонлар.

— Йўқ, улар бизни лақиллатишмоқчи. Малла ановманов айғир эмас, Лочиннинг наслидан-а, жуда арзон сўрашибди.— Бундай деганлар ҳам Малланинг асл баҳосини билмасди. Улар деҳқон аҳлининг: «Кўп пул ваъда қилса, яна қўшиши мумкин», деган содда ҳақиқатига кўра шундай даъво қилишганди.

— Бу айғирнинг сариқ чақалик фойдаси йўқ колхозга. Ўрнига машина олиш керак.

— Бу пулларга озмунча нарса олиш мумкинми?!

Шундай деган калта ўйловчилар ҳам топилди.

Колхоз аттанг, деб қолмасин учун айниқса Талха кўпроқ куюнди. Сўз олиб, қоқилиб-суқилиб саҳнага чиқди. Эшитганидан ақли лол қолган кишининг кўзи билан йиғилганларга тикилди.

— Ҳаммангизга маълумки, азиз ўртоқлар, партия ва ҳукуратимиз халқ фаровонлигини, бойлигини ошириш масаласини биринчи қилиб қўйган.— Талха титроқ овозда гап бошлади. Унинг овозидаги бу титроқ ҳам, гапни анча нозик ердан бошлаши ҳам ғайритаббий туюлиб, барча жимиб қолди.— Аммо, азиз ўртоқлар, қўл қовуштириб ўтирган билан у... ҳалиги... фаровонлик ошадими? Йўқ, албатта. Уни... ошириш учун чиройли уйлар қуриш керак. Уй қуриш учун даромад камроқ.

— Қанақасига кам бўлади. Томорқанг бор-ку, сабзавотларни пулламайсанми?— деди кимдир кулиб.

— Сен, оғайни, кулмай қўя қол. Савдога бало бор-

ми. Ҳеч нарса кўкармаяпти. Қулоғидан тортиб ўстиришга кучим етмайди. Олма ҳам мева бермайди, қарам ҳам, ҳатто анави... серсоқол аҳмоқ бодринг ҳам... Сабзини қўшнилардан оламиз. Яна «Савдо қил» дейсан-а! — Талха шундай деб пешонасидаги терни артди-да, асл муддаога кўчди. — Ҳозир уй қургинг келади-ю, на тахта топасан, на гишт. Масалан, шахсан менга гишт керак.

Йигилганлар бараварига кулиб юборишди.

— Гиштин уй ҳали ҳам жонингга тегмадими?

— Уттиз йил биттадан гишт тўпласанг ҳам саройга етадиган бўларди.

— Малланинг гиштга нима даҳли бор?

— Мана шу саволларинг жоҳил эканликларингни ошқор қилиб турибди. Урушга борганлардан бир сўраб кўринглар. Мана, масалан, Темирбой оғадан... Йўқ, у Европани кўрмаган, сал етмай қоқилиб қайтган. Мана, қўшним Ягафар Европани кўрган. Уйларнинг қанақа чиройли, озода, пишиқ эканлигини ўзи айтсин. Энди Маллага келсак... Ипподром машина эмас, пул беради-ку? Машинани эса эртами, кечми давлатдан албатта оламиз. Менимча, айғирни гиштга алмаштириб... кимнинг ишқибозлиги бўлса ўшанга тарқатиш керак.

Клуб кулгидан ларзага келди. Бировлар кулавериб қорнини ушлаб қолди, баъзиларнинг кўзи ёшланди, бошқалар эса оёғини дўпирлатиб мириқиб-мириқиб кулди. Талха «гапга тушунмаган жоҳилларга» маъюс қараб қўйди-да, бир-бир босиб, саҳнадан пастга тушди.

Одамлар зўрға ўзларини босдилар. Раис қўл кўтариб бир нима демоқчи эди, Ҳалиулла бобо саҳнага чиқиб келди.

— Балки сўз олганимга кўпчиликнинг гаши келгандир-а? «Бу кемшик чол пенсиясини кемириб ётавермайдим, барибир айниган миясидан ақлли гап чиқмайди», дейдиганлар ҳам бор бўлса керак ичларингда. — Ҳалиулла бобо шундай деб вазмиё гап бошлади. — Лекин бир томонда қари от жўякни бузмас деган, бир томонда қари билганни пари билмас, деган нақл бор. Шунга кўра Ҳалиулланинг гапига қулоқ тутсаларинг кам бўлмайсизлар. Сизлар шовқин солиб ўтирган маҳалда мен Лочинни эсладим. Уттиз тўққизинчи йили Ишимбойдаги нефтда ишлайдиган ўғлимни йўқлаб бордим. Нотаниш одам кўринса ҳамма ерда ҳам

келган жойини суриштиради, буни биласизлар. Мендан ҳам сўрашди. «Қўштеракданман», деб жавоб бердим. «Қайси Қўштерак? Машҳур Лочин чиққан Қўштеракданмасми?» деб яна қайта сўрашди. Кайфиятим, ўз ўзидан чоғ бўлиб, кўкрагим тордай кўтарилиб кетди. «Худди ўзидан, биз бошқа Қўштеракни билмаймиз», дедиму шу музофотдаги Қўштерак деб номланган овулларни ичимда санадим. Уч-тўртта бор экан. Бутун Бошқирдистону Татаристонни кезиб чиқсанг яна нечта Қўштерак чиқаркин, буни билмайман. Аммо Лочинни берган Қўштерак битта, ягона! Бунақа от юз йилда битта туғилади. Малла ўша ноёб айғирнинг насли. Худди Лочиндек учқур бўлиши аниқ. Талха, мана сен гишт деяпсан. Вақти келиб гишт уйлар ҳам қурамыз. Гишт нима деган гап экан? Лой қориб қолишга бир урсанг — гишт тайёр. Лекин Маллага ўхшаган айғирни лойдан қориб бўлмайди. Бунақанги учқур отларнинг қолипи йўқ.

Ҳалиулла бобонинг шу гапидан кейин мажлис аҳли «Сотилмасин!» деган қарорга келди. Харидорлар кетар маҳалида раис, келаси йили яна бу масалага қайтамиз, хабар олинглар, бу йил ҳосил қанақа бўлиши маълум эмас, деб ланжлик қилиб ўтирганда Ягафар гапни чўрт кесди:

— Яна уч-тўрт йилдан кейин Малланинг наслини кўргани келинг, — деди у ишонч билан.

У касалхонага кетибдию яна шу машмаша кўтарилибди.

Ҳалиулла бобо қариса ҳам кўзи ўткир. «Малла — қуйиб қўйган Лочиннинг ўзи», деб тўғри айтган. Кечагина ирғишлаб юрган тойчоқ бугун уюрбоши бўлиб олди. Уюрни кўпдан бери бошлаб юрувчи кекса, аммо кучли отни сиқиб қўйибди. Бу қайсар Малла Ягафарни қанча азобга солди. Неча марта жиловлашга, эгар уришга, минишга уринди, от неча марта уни кўтариб ташлади. Туёқлари билан топтаб юборай деди. Отбсқар йигитлар: «Ягафар оға, яна майиб бўлиб қолманг, уни ўзимизга қўйиб беринг», дейишди. Уларга қўйиб берармиш. Бу йигитлар жонини қийнаб ўтирмайди. Жониворнинг бўйнига арқон ташлаб айлантириб, югуртириб, савалашади. Терга ботиб, ҳолдан тойгунча тиндиришмайди. От бошини осилтириб қолгандан кейин, дадилроғи эгарга ўтиради. Йўқ, Ягафар жониворга бу азоб-

ни раво кўрмайди. Сабр-тоқат билан эркалаб ўртади.

Малла аждодига тортса эди, Ягафар идорада биқсиб ўтирадиганлар билан гаплашиб қўярди. Пулни эшитиб яна кўзлари ёнибди. Савдо қиладиган бошқа нарсалари йўқми? Ё муҳтожлик мажбур қиляптими? Оғиз очсанг ичагинг кўринадиган замонлар ўтиб кетди. Утган йили олинган икки миллион сўм даромад ҳам камлик қилибдими? Ёки томоқларининг тешиги шу айғир билан беркиладиган даражада каттайиб кетибдими? Қайси эркак учқур, зотли, овул кўрки бўлган отни пулга алмаштиради?! Падарига лаънат, яна булар бошқирд эмиш! «Ютмаса сотиб юборармишлар», фақат нархи пастроқ кетармиш. Айғир ҳали ёш, пойгага чиқмаган бўлса. Балки чўчир, балки чавандозни йиқитар, ютмаса нима, шунга ҳам ота гўри қозихонамн...

Қўнғироқча жиринглайди. Соябонли арава тош йўлда титраб боради. Ягафар бир оз ҳовуридан тушиб, бўлажак пойгани ўйлайди. Салоҳ қашқирнинг ўғли отасига тортган бўлса ғалабани бой бермайди. Аммо қолган уч кун ичи бир терлатиш керак. Яхшилаб машқини олса пойгада панд емайди. Маллани чоптиришининг ўзи бўлмайди. Бутун вужудингни кўз-қулоққа айлантормасанг адабингни ейсан. Агар хушига келмаса отхона тўсиғини ҳам синдириб чиқаверади. Икки қават арқон ҳам унга дош бермайди. Қайсарлик билан туриб олса қорнини паншаха билан тешиб юборсанг ҳам қимир этмай тураверади. Неча-неча қайсар отларни жиловлаб эгар урган, Лочинга ҳам биринчи бўлиб минган Ягафарни шу Малла касалхонага жўнатди. Ҳечқиси йўқ. Малла ҳали ёш, қайин пўстлогидек, нозик, сал шабадага ҳам ҳуркади...

Марат отасининг ўйга толганини кўриб, унга гап қотмади. Фақат қишлоққа яқинлашганларида эҳтиётлик билан сўз очди:

— Дада, менда ҳам янгилик бор... — Ягафар ялт этиб ўғлига қаради. Нигоҳлари тўқнашди. Марат журъатсизлик билан гапини давом эттирди: — Учувчилар билим юртдан чақириб қоғози келди.

Бу боланинг ичдан пишганини қаранг-а! Пойга, Малла, сабантўй... Ҳаммасини айтди. Бу ёқда ўзининг пойгаси бор экану яшириб ўтирибди.

Ягафар ўглининг хоҳишига мутлақо қарши эди. У: «Болам зоотехник бўлади, ўқиб, ўрганиб, овулга қайтиб қўлимдаги ишни олади», деб орзу қиларди. Маратни бу ишга кўп ундади. Аммо фойдаси бўлмади. Ягафар балки чақиріқ қоғози келмас, деб умид қилиб юрганди. Бу умиди ҳам синибди. Энди учишга қанот чиқариб турган ўглини ҳеч қандай куч тўхтатиб қолмайди.

— Ичинга сиғмай ўтирган экансан-да? Нимага дарров айта қолмадинг?

— Билмадим... Жаҳлинг чиқмасин дедим. Ишқилиб, кириб олай, конкурс катта дейишяпти.

— Ҳаракат қилиш керак. Астойдил йиғласа сўқир кўздан ҳам ёш чиқаркан.

— Мен ҳаракат қиламан,— деди Марат жилмайиб.

Ягафарнинг аччиқланмаганини, ҳатто қовоқ уймаганини кўриб Марат очилди. Қанақа имтиҳонлар бўлишини, қайсинисидан қўрқишини, қай биридан осон ўтиб кетишини айтиб гўё сайради. Кейин оғир жумбоққа дуч келган боладек: «Ишқилиб кириб олай-да», деб чуқур хўрсинди.

Вақт ҳам, замон ҳам ўзгарди, авлод ҳам, уларнинг орзу-ўйи ҳам бошқача. Илгари Ягафар Лочинга жону дилини бағишлаганди. Ўгли пўлат лочинга меҳр қўйибди. Бу ерда узилиш эмас, балки қандайдир уйғунлик ҳам бор. «Нурли орзу сари кетяпсан, ўғлим! Сен булутлардан, ҳатто юлдузлардан юқори учарсан балки, аммо одамлардан баландроқ учолмайсан. Дунёга, она-Ерга, бу дўнгликларга, водийга, ҳатто кўз илғамас жойларга баланддан қарайсан. Бироқ табаррук тупроққа ўзингни баланд олиб қарама. Чунки бу тупроқ остида табаррук инсонлар ётибди. Бу одамларнинг номи қолмаган, лекин насли бор. Уларнинг хайрли ишлари халқ қалбидан ўрин олган. Уларнинг эгатларда қолган изидан ҳарорат олиб, улар обод қилган ерларда заминнинг бойлиги, инсониятнинг шодлиги, бахти — буғдой ўсади».

— Мана шуни унутма,— Ягафар хаёлида кечган фикрларга беихтиёр овоз чиқариб яқун ясади. Марат худди отасининг фикрларини уқиб олгандек:

— Хўп бўлади, дада, унутмайман,— деб қўйди.

Ягафар ҳаммомнинг бугхонасида роҳат қилиб чиқиб, энди чойга ўтирган ҳам эдики, эшик очилиб Галия кириб келди. Ягафар ҳайратдан қотиб қолди. Чунки ўттиз йил илгари бека сифатида кириб келиши керак бўлган бу уйга Галия энди қадам қўяётган эди. Уни бу уйга қайси юмуш бошлаб келди экан? Сўйхилу эри каби довдираб қолмади. Дарров дастурхон тузади-да, Ягафарни қўшни хонага имлаб чақириб, тузукроқ кийиниб олишга мажбур қилди. Ҳаракатларига қараганда у Галиянинг ташрифидан огоҳ, унинг келишини интизорлик билан кутаётганди. Йўл-е, нима учун Галияни кутар экан. Галия шунчаки юмуш билан бевақт, кутилмаганда кирди. Ойхилу эса меҳмондўстлик олатига кўра уни кутяпти, холос. Ундай деса, хотини ясаниб олибди. Хотинларнинг бу қилиғида бир гап борга ўхшайди.

Чой ичиб ўтириб майда-чуйдаларни гаплашиб ўтирдилар. Галиянинг ташриф буюриши боисини ўйлаб Ягафарнинг боши қотди. Минг ўйлагани билан ўйлаб ўйга етмади. Меҳмоннинг муддаога кўчишини куттишдан ўзга чораси қолмади.

Ойхилу билан Галия эса узоқ вақт кўришмаган опасингил сингари оғизлари гапдан бўшамайди. Ойхилу юраги беҳад кенг аёл-да. Ягафар кимнинг ишқида ўртанганини билса ҳам ўзини билмаганга солади. Ягафар Галия ҳажрида ёниб-куярди. Ойхилунинг сабри бу оташга чидаш берар, эр-хотин орасидаги ғубор эса тобора кўтариларди. Бунинг осонликча бўлмаганини Ягафар кейинроқ ҳис қилди. Хотин кишининг шу қадар сабр-тоқатли бўлишига ана ўшанда ишонди. Мана, ҳозир ҳам икки рақиб эмас, икки туғишган опа-сингил сир бой бермай гурунглашяпти.

Худого шукурки, улар Ягафарни ҳам эслаб қолишди.

— Пойгани эшитгандирсан? — деди Галия унга ўгирилиб.

— Эшитдим...

— Ҳозир Темирбойни кўрдим. Сизларникига келаётган экан. «Правление Ягафарни пойга ҳаками қилиб тайинлади, айтиб қўй», деб остонадан қайтди.

— Бу яна қанақаси? Ҳали бир азобдан қутулмай

туриб... Нима, овулда бошқа эркак йўқми? — деди Ойхилу астойдил ранжиб.

— Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деган гап бор. Пойганинг қонун-қондаларини ҳамма ҳам билавермайди. Ягафар эса пойганинг пири бўлиб кетган. У Лочинга минганда анов-манов чавандоз юрак бетлаб пойгага чиқавермасди. Лекин, — Галия жилмайиб қўйди, — ҳамма вақт ҳам ютавермаган. Отни ундан ҳам олдинроқ қамчилаганлар бўлган...

Жавобга тили айланмай қолган Ягафарнинг жонига яна Ойхилу ора кирди.

— Пойгага қадам ҳам босмайди. Шу тортган азоблари етиб ортади. Пойгага борса яна кўрпа-ёстиқ қилиб олиши аниқ. Бу ёқда шунча ташвиш...

Ойхилу сирни фош қилиб қўйгандек, бирдан лабини тишлади. Эрига хавотир билан қараб қўйди. Кейин гапни чалғитиб, меҳмонни дастурхонга ундади.

Ягафар хотинининг галини бошқа нарсага йўйди. Ойхилу ҳақ. Ташвиш керагидан ортиқроқ бўлади. Сабантўйга бутун музофотдан одам тўпланди. Баъзилари от-аравада келади. Уларнинг уловидан бохабар бўлиш керак. Меҳмонларнинг дастурхони тўкин, кайфияти чоғ бўлишини таъминлаш, иззатини ўрнига қўйиш шарт. Бу ёқда Маратнинг сафар-жабдуқларини ҳозирлаш лозим. Устига-устак, Дилбарнинг мактуби... Ҳар ҳолда-ороми пича бузилиши аниқ. Лекин оилавий ташвишлар деб пойгадан воз кечмайди. Ягафар унақа эркаклардан эмас.

Ягафар хотинига эътироз билдираман, деб энди оғиз жуфтлаган эди, Галия пиёласини тўнтариб қўйиб, диванга ўтиб ўтирди.

— Иш билан келиб, чой ичиб ўтирганимни қаранг, — деди у жилмайиб.

Ягафар иккала аёлга ҳам синовчан назар ташлади. Галия мақсадини айтишга сўз тополмапти. Келгандан бери гапни чувалаштириб, ора-сира учирик қилиб қўйиши бежиз эмасга ўхшайди. Ойхилу ҳам қизариб ундан кўзини олиб қочди. Иккови бир балони бошлагану айтишга тили бормапти. Ойхилу кеча қоронғисида Галияни овулнинг у бошидан бу бошига ҳайдаб қелган дардни билади.

Ойхилу нима учундир курсисини Ягафарга яқинроқ суриб ўтирди. Ягафар пиёласини нари суриб, «қу-

логим сенда», дегандек меҳмонга савол назари билан қаради.

— Элдор келяпти,— деди у ниҳоят.— Бу йил барвақтроқ отпусका олибди.

— Тўғри қилибди. Сабантўйни кўриб кетади.

Ягафар шундай дейишга деди-ю: «Уғлининг келиши билан менинг нима ишим бор?» деб ўйлади. Кейин Галиянинг бир оз ҳаяжонга берилганини кўриб, қўполроқ гапириб юбордим шекилли, деган хижолат билан сўзини давом эттирди.

— Уғлинг жуда яхши йигит бўлди, Галия, бахтинг бор экан. Яхши қиз топиб уйлантирсанг, бир ёгингни қишга, бир ёгингни ёзга қўйиб яшайсан.

Шу гапдан кейин Ягафар бирдан жумбоқни очгандек бўлди-ю, тили айланмай қолди. Галия эса пайтдан фойдаланиб гапни илиб кетди:

— Яхши гапларинг учун раҳмат, Ягафар. Ниятинг йўлдошинг бўлсин,— деди у сал жонланиб.— Ҳориб келганингни билсам ҳам болам дардида безовта қиялман сени. Дилбарнинг келаётганини ҳам эшитгандирсан? Болаларимиз кўпдан бери бир-бирига кўнгил қўйган экан...

— Ҳа...— Ягафар чуқур нафас олиб хотинига қаради.

Ойхилу юзларини қўли билан беркитиб, йиглаб юборди. Хотинларнинг иши оппа-осон: мусибатни ҳам, қувончини ҳам кўз ёши билан ювиб ташлашади.

Эрталабдан бери юраги бекорга бесаранжом бўлмаётган экан-да. Ярамас Марат ҳам: «Дилбар эрга тегяпти», деди-ю, очикроқ гапирмади. Отларни аравадан чиқараман, деб анча йўқ бўлиб кетувди. Демак, Галияни хабарлагани жўнаган экан-да. Худди фитначиларга ўхшащади. Гапдан хотини хабардор, ўғли бохабар, у эса бехабар. Демак, отанинг, оила бошлигининг сўзи бир чақа экан-да буларга!

— Ҳа!— Ягафар ўрнидан туриб эшик томон юрди. Кейин шашт билан ўгирилиб изига қайтди.— Ўзларинг ошни ими-жимидан пишириб қўйибсанлар-ку, энди мен сузиб берайми?!

Ҳамиша вазминлиги билан ажралиб турадиган Ойхилу бу гапни эшитиб тутаб кетди.

— Астафидулло!— деди у қўлларини ёйиб.— Бу нима деганинг? Уялмайсанми? Сенсиз бир қарорга

келганимиз ҳам йўқ. Ахир, қиз сен билан меники, ўғил Галия опайники. Сендан маслаҳат сўраяпмиз. Дилбар... менимча... ёмон қаллиқ танламабди.

— Ойхилу, тўхта, ўзингни бос,— деди Галия уни тинчитишга шошиб.— Умуман, Ягафар бир жиҳатдан тўғри гапиряпти. Болаларимиз бир-бирини деб аҳду паймон қилгандан кейин биз четга чиқиб қолгандек бўламиз. Лекин уларнинг ташеиши, интилиши биз учун бегонамас-ку, Ягафар, ҳозир сен: «Ўғлинг жуда яхши йигит бўлди», дединг. Дилбар ҳам гўзал, кўз олдимизда гулдек очилди. Уларга бахт тилаб, одатимизга кўра тўйларини қилиб берайлик...

Бу хотинлар ё гапга тушунмайди, ё ўзларича йўл қилишяпти. Нима, Ягафар қизим бахтли бўлсин, демайдимми? Ёки тўй қилиб бермайман дедими? Йўқ, у ҳаммасига рози. Фақат бу янгилик томдан тараша тушгандек бўлди. Ҳе йўқ, бе йўқ, касалхонадан чиқишига тўйни рўпара қилиб туришибди. Кечагина отасининг бўйнидан қучиб, ширин тиллари билан ашула айтиб берадиган қизалоқнинг қанот чиқариб учиб кетиши унга беҳос зарба бўлди. Устига-устак, Галиянинг ўғлига кўнгли қўйганидан бутунлай гангиб қолди.

Ягафар тўзиган хаёлларини тартибга келтираман, деб ўтирганда эшик шашт билан очилиб, остонада Талха пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум! Қўшнижон, бу дунёда индамасларнинг кўпини кўрганману, аммо сендек ичимдагини топ дейдиганни сира учратмаганман!— Талха ичкари кирмаёқ таъна қилди.— Менга бир оғиз айтсанг бўлмасмиди, отим бекор кавшаниб ётибди, ўзим бориб олиб келардим. Уйингда шундай қувонч, қўшнимга илинайн ҳам демайсан. Овулда Элдор билан Дилбарнинг тўйи ҳақида дув-дув гап. Мендан бошқа ҳамма хабар топибди, бу янгиликдан.

Талха оғзини гапдан тиндирмаган ҳолда қўнжидан бир шиша шампань виносини голибона тарзда стол устига қўйди-да, жовондан қадаҳларни олди.

— Омбордан мол олгани боргандим. Пича ушлаиб қолдим. Уйга кирсам фариштам қўшнимизникига Галия келди, дейди. Дарров тушундим. Жиддий масала кўриларкан, демак, гап ҳам чўзилади, бунинг учун эса томоқни ҳўллаб туриш керак, йўқса, гуноҳ бўлади, дедим,— Талханинг тилига нисбатан қўли чаққонроқ

чиқиб қолди. У тиқинни эпчиллик билан очиши билан вино вижиллаб чиқди. Талха унинг бир томчисини ҳам тўкмай қадаҳларга қуйишга улгурди.— Болаларимизнинг ҳаёт йўллари оидин бўлсин. Қани, қўшнижон ол, ичвор. Пиёда келибсан, деб эшитдим, ҳоригандирсан, бу вино бутун чарчоғингни сўриб олади.

— Хўш, Ягафар, нима қиламиз энди?— деди Галия айёрона кулиб.— Ичамизми?

Ягафар индамай бош ирғади-да, қадаҳни бўшатди.

— Бунақа масалада гаплашишни хотинларга чиқарган, қўшни. Гаплари эрталабгача ҳам тугамайди. Қани, юр, бир тутатайлик.

Дарҳақиқат, бу масала устида узоқ гаплашиш керак. Ягафарнинг эса бир оғиз сўзга ҳам қурби етмай турибди. Шу сабабли чеккиси келмаса ҳам Талхага бажонудил эргашди.

Иккови зинапояга ўтириб тутатишди. Талха қанча ва қанақа мол олиб келганини, кимни ёрдамчи қилиб олмоқчи эканини бир бошдан айта кетди. Ягафар қўшнисининг гапларига қулоқ тутиб ўтирган бўлса-да, хаёли кутилмаган янгиликда эди. Талханинг гаплари унга гоҳ узоқдан, гоҳ яқиндан эшитиларди. Талханинг жон куйдириши зое кетмасин, деб баъзан: «Ҳа, ҳа», деб қўярди-ю, эртага янги ҳаёт бошлаши лозим бўлган қизи, ўз йўлини ахтараётган ўғлини, кейин ҳозиргина Галия олдида бесабаб бўғилганини ўйлади...

Ягафар отасини эслай олмайди. Онаси бечора бутун умрини соғиниш, йўл пойлаш билан ўтказди. Аввалига эрининг Гражданлар урушидан қайтишини кутди. Кейин эса Ягафарни. Эри қайтди-ю, аммо қувончи кўпга чўзилмади. Йигирма бешинчи йилда яраси очилиб, омонатини топширди. Ушанда Ягафар энди учга тўлганди. Онаизори эса Дилбар уч ёшга кирганда қайтиш қилиб берди. Бечора энди кутиш азобидан қутулиб, қайнаналик тахтиравонига эришган, елкаси оғир меҳнатдан энди бўшаган, беҳад узоқ давом этган хавотир исқанжасидан қутулиб, енгил нафас олаётган эди. Етдим деганда йиқилиб, бу шодликлардан бенасиб кетди...

Енгил хўрсиниб, Талханинг гапини бўлди. У Ягафарга қарадию сўздан тўхтади. Талханинг ёнида Ягафарнинг фақат жисми ўтирибди. Хаёли эса қайларда экан?

— Қўшнижон, қўй эзилаверма!— Талха шундай деб Ягафарни елкасидан қучди.— Дунёнинг иши шунақа экан-да, а!— Ягафарнинг тушкун кайфияти Талхага ҳам таъсир қилиб, хўрсинди.— Олам ажабтовур экан, қўшни, шу мўъжизаларга ажабланиб кўз юмаман шекилли. Умрнинг учқурлигини қара. Арғумоқдек тез чопади-я!

— Ҳа, ундан ҳам тез учади.

— Сен қўшнижон, ҳалиги... Умуман, Талханинг турган-битгани шу бўлса ҳам, у-бу гапга ақли етади. Сен-Галия билан энди қуда-қудагайсан. Ёшликда бутунлай бошқача. Қариндошчиликни истардинг...

— Вемаъни гапларингни қўйсанг-чи...

— Тўғри гап туққанингга ёқмайди-да! Йигит киши юргани билан турмуш қураверса мирза Талха қадим хонлардек ҳарам қуриши керак бўларди. Демоқчиманки, уяладиган, тили қисқлик еринг йўқ, оиланг кўрса ҳавас қилгулик, болаларинг эсли-ҳушли бўлди. Сен яна хушомад қиляпти, деб ўйлама...

— Бу дейман, қўшни, бир илтимос борга ўхшайди, а?— деди Ягафар кулимсираб.

— Мана шу-да!— Талха хафа бўлиб ўрнидан туриб кетди.— Астойдил ўзимни яқин олиб чиқсам, хаёлингга бошқа гап келади. Агар керагидан ортиқча нарса сўрасам, сен хўп деганинг билан худо худо бўлмайли. Энди ўзинг гап очиб қўйдинг, дардимни айтаман. Бу сен ўйлаганчалик илтимос эмас, шунчаки арзимас юмуш. Умуман, сенга раҳмат айтгим келади. Сендек ҳалол одам билан ҳамнафас яшаш барчага ҳам насиб бўлавермайди.

— Бўпти, қўшни, муножотни бас қилиб, муддаога кўчавер «Сузанғич Ягафар» деб ўзинг лақаб қўйгансан-а, унутма!

— Деган бўлсам дегандирман. Паст-баландсиз ҳаёт — ҳаётми? Мендан ўтган бўлса узр, қўлим ҳаминша кўксимда. Энди гапнинг пўскалласига келсак, эрта-индин тўй бўлиши аниқ. Менинг уйим — сенинг уйинг. Меҳмонларни икки қўллаб кутиб оламан. Лекин... пишган гишт бўлмаяпти-да. Одамлар Талханинг қандай яшаётганини бир кўриб қўйишарди!— Бу гап Талханинг ўзига ҳам таъсир қилдими, алам билан қўл силтаб уйга чиқиб кетди...

Ягафар уни эшиккача кузатди-да, уйга қайтиб ки-

риш-кирмаслигини билмай, туриб қолди. Кейин беихтиёр отхона томонга юрди. «Жуда ҳам тошбағир, ноинсоф бўлиб кетяпсан, Ягафар,— деди у ўзига-ўзи.— Бошингга кулфат тушса ҳам, шодликка рўпара бўлсанг ҳам биринчи бўлиб Талха қанотингга киради. Астойдил жон куйдириб: «Қўшни», «Қўшнижон», дегани деган. Сен-чи? Сен бўлсанг доим осмондан келасан. Нима учун уни менсимайсан? Учарлиги ёқмайдами? Бе, учарлиги қаёққа ҳам борди унинг. Бир мири фойда, уч мири зиён қилиб юради доим. Баъзиларга ўхшаб: «Юлавер, сен юлмасанг, сени юлқийдилар», қабалида иш тутса нима қилардинг? Ана, иккита паҳлавон ўғилни тарбиялаб қўйибди. Иккови ҳам боодоб, меҳнаткаш. Талханинг фақат сал сергаплиги бор... Лекин шунча эзма бўлгани билан ўттиз йил бадалида қўшнисини дарёдан олиб чиқиб, ҳаётини сақлаб қолганини ҳатто тилга ҳам олмади-ку?! Йўқ, Талха очиққўнғил одам. Ташвишлар сал нари-бери бўлса, район марказига бориб пишган гишт суриштираман. Анқонинг уруғи эмас, топаман. Ўттиз йилдан бери «гишт-гишт» деявериб, одамларга кулги бўляпти. Ҳеч бўлмаса, қариганда орзусига етсин...»

Чироқ нури тушиши билан Малла ер тепиниб, кишнаб қўйди. Кейин кўзларини чақчайтириб аланглади. Ягафарни танимай отхона бурчига суқилди. Айғир зоти шунақа бўлади ўзи. Бировга ўргангандан кейин бошқалардан ҳуркийверади. Мана, Малла ҳам Ягафарни майиб қилгани етмагандек, энди тан олгиси келмаяпти.

— Малла, Малла, ювош, ювош, типирчилама, жонивор. Сени оёққа ким қўйган эди, дарров унутдингми, а?

Овозни эшитгандан сўнг Малла уни таниб яқинлашди. Бошини елкасига қўйиб, кўйлагини ямлади. Гўё бу билан: «Йўқ, ҳеч нимани унутмадим», дегандек бўлди.

— Мана бу бошқа гап. Сени одам, йўғ-е, от қилган кишини унутиб бўларканми?

От билан «салом-алик» қилиб олгач, Ягафар унинг бўйнини силади, ёпқични суриб баданини диққат билан кўздан кечирди. Айғирнинг кўринишидан ҳам, ўзини тутишидан ҳам кўнгли таскин топди.

Энди уйга қайтиш керак. Ойхилу хуноб бўлиб ўтиргандир. Ҳамма вақт ўзини боса олувчи, вазмин, сабрли,

мулоҳазали бу жувон Ягафарнинг битта гапи билан ёниб кетди. Йўқ, у эридан хафа бўлмади, балки қизининг тақдирига куйганидан ўзини туюлмади. Ягафар буни яхши билади.

Ягафар эшикни гижирлатмай аста ёпди-да, уй бичинига тахлаб қўйилган ўтинларга яқинлашиб, тўнгат устига ўтирди. Галия кетиб қолганга ўхшайди. Деразадан Ойхилунинг сояси тушиб турибди. У ҳали ҳам тинч ўтирмай, куймаланиб юрибди шекилли? Эртадан кечгача шу аҳвол — тиним нималигини билмайди. Агар шу хотиннинг бир кунлик ташвишлари донга айлантирилиб сочиб юборилса, битта товуқ ўн кунда ҳам териб члгуролмас. Ҳали қанча иш турибди. Бу ишларнинг асосий оғирлиги, шубҳасиз, Ойхилу зиммасига тушади.

Кундузи қуёшга бас келолмаган лахтак булутлар заминни эзишга чоғлангандек бирлашиб, қуюқлашди. Узоқ-узоқлар яшин шуъласида чарақлаб қолади. Момақалдиरोқ овулни синамоқчидек, ларзага солади. Изгиринли шамол эсади.

Уй эшиги очилди. Эрининг қайтганини сезган Ойхилу зинадан пайпаслаб тушиб Ягафарга яқинлашди.

— Салқин тушиб қолди.— У шундай деб эрининг елкасига пахталик ташлади. Кейин пича ўйланиб турди-да, Ягафарнинг ёнига ўтирди.— Ёмғир ёғадиганга ўхшайди.

— Бир қуйиб берса эди... Кутавериб жон ҳалқумга келиб қолди-ку...— Ягафар шундай деб гапини Ойхилунинг сўзларига қовуштириб қўйди.

Шу пайт уларнинг нақ тепасида нимадир гудрай бошлади. Булутлар қуюқлашиб, куч тўплашди-ю, бироқ пуфак каби ёрилишди — ҳовлини яшин шуъласи ёритди. Осмон иккига ажралди. Шуъла сўнмай туриб само қулоқни қоматга келтириб қарсиллаб синди.

Узоқ куттирган биринчи томчи суюнчи сифатида Ягафарнинг ёноғига тушди. Ягафар пахталикни олиб Ойхилунинг елкасига ёпди.

— Ўзингга-чи?.. Яқинроқ ўтир. Икковимизга ҳам етади.— Ойхилу шундай деб ўзи эрининг пинжигга кирди.— Сабантўй олдидан ёққани яхши бўлди. Бўлмаса одамларнинг ичига чироқ ёқса ёришмасди.

Дарҳақиқат, юракда дардинг бўлмасагина сабантўй ҳам, пойга ҳам, болаларингнинг тўйи ҳам татийди.

Бирдан Ягафар сергакланди. Энди бу нимаси бўлди?

Юраги бирдан потирлаб қинидан чиқай дейди. Қандайдир темир панжа уни сиқиб юлқийди-ю, тортиб ололмайди. Бу азоб етмагандек, мудроқ босади... Нима бу? Уйқуми, мудроқми? Йўқ, уйқу ҳам, мудроқ ҳам эмас. Юрак санчигини ҳам, ёмғир томчисини ҳам билиб турибди. Ойхилунинг пинҳоний шодлигини ҳам сезапти.

Оғриқ чаккасига, қўл-оёғига ҳам кўчди. Ягафар инграб юбормаслик учун чуқур нафас олди. Ойхилу ҳеч нимани сезмай, эрининг елкасидан тушган пахталикни тўғрилаб қўйди.

Қулоқлари остида мис қўнғироқча жиринглади.

Кўзига шарпа кўринди.

Ие, бу шарпа эмас, одамлар-ку! Барчаси таниш. Таниш бўлма-чи?! Ҳаммаси қўштерақлик-ку! Улар аввал Ягафарга салом беришди. Кейин Талханикига ўтишди. Ҳаммасининг қўлида биттадан ғишт. Талха эса пешайвонда мамнун қўл силқияпти. Ёмғир тиниб, офтоб чиқибди. Талханинг чаккасидаги чандиқ офтоб нурида ялтиллайди...

Бирдан қуёш нурини булут тўсди. Ерга ёқимсиз кўланка тушди. Талха ҳам, ғишт кўтарган одамлар ҳам кўланкага сингиб кетди. Фақат битта одам қолди. Унинг қўлида ғишт йўқ. Ким бу? Сатаев-ку! Чаккасини қашиб, худди милтиқдан нишонга урмоқчидек, бир кўзини қисган. Ягафарга қараб гапирди. Овози чиқмаса ҳам Ягафар аниқ эшитди:

«Нимага қайғурияпсан? «Менсиз дунёнинг умри қирқилади», деб ўйлаяпсанми?»

Ягафар ҳам унга овоз чиқармай жавоб қайтарди:

«Йўлингдан қолмасанг бўларди, Сатаев. Барибир ниятингга эриша олмайсан».

«Орзуларинг пуч, интилишларинг эса зое. Хўш, шунча йил тиришиб-қақшаб нима кўрдинг? Молхондан нарига ўтмадинг-ку?»

«Сенга айтган билан фаҳмига бормаيسان. Хўш, нимага келдинг?»

«Жанозангга келдим. Кўролмаё сендан бурунроқ ўлиб кетаманми, деб қўрқувдим, худога шукур, кўрадиган бўлдим».

«Менинг ўлимим сенга нима учун керак бўлиб қолди?»

«Яшашга халақит беряпсан».

«Йўқ, мен эмас, сенинг яшашингга бутун олам, ҳатто ҳаётнинг ўзи ҳалал берапти».

«Сеники ўлганнинг устига тепган бўлаётувди. Ана энди кўнгил ором топади. Ягафар мангу эмас, шохи синадиган кун ҳам бор экан-ку, а?!»

«Барвақт қувоняпсан, Сатаев. Умрим мангу бўлма-са ҳам, ишим, уй-рўзгорим абадий».

«Мен ҳам қариб қолдим. Мен ҳам яқин орада бу дунёни ташлаб кетаман».

«Сен аллақачон ўлган эдинг, Сатаев. Сен ўзингни ўзинг ҳукм қилдинг. Ҳукмни ҳам ўзинг ижро этдинг. Бу ёруғ дунёда ўзингдан кейин ҳеч нима қолдирмадинг. Ўз-ўзинг билан чиқишолмай яшадинг»:

Сатаев яна нимадир деди. Лекин Ягафар унинг сўнгги гапини англай олмади. Инграб юборди.

— Вой, нима бўлди? — деди Ойхилу хавотирланиб.

— Ҳеч, ҳеч нима. Ҳаммаси яхши...

— Ҳа, Ягафар, ҳаммаси яхши бўлди. Хурсандликдан йиғлагинг келади.

«Ана, яна кўз ёшига эрк беради», деб ўйлади Ягафар. Аммо бу сафар аччиқланиш ўрнига хотинининг қўлини кафтлари орасига олиб, силади. Киприги ёмғир томчисиданми ё кўз ёшиданми, намланганини ўзи сезмади. Юраги санчди. Санчиб ҳам азоб, ҳам қувонч беради. У Ойхилунинг ёнида ўтирганидан, ёмғирнинг тун бўйи ёғиб чиқишидан, эртага эса борлиқнинг покиза юз очишидан, атроф яна яшил, беғубор тусга киражагидан қувонади.

Юрак сиқади. Кўз олди қоронгилашади. Аммо Ойхилу, болалари, овулдошлари ҳақидаги, ўтган умри ҳақидаги ўй-хаёллари ойдин, покиза.

У тўғри яшадими? Қўштеракликлар кўнглини огритмадими?

Ихтиёрли, ихтиёрсиз айбларидан одамлар кечишармикан?

Пойга... Пойга... Бу фақат сабантўйдаги учқур отларнинг ким ўздиси эмас. Ҳаётнинг, бутун умрнинг ўзи пойга экан.

Тақдиринг, юракка далда берувчи орзуларинг, ҳудудсиз, қайноқ ўйларинг, мақсад сари интилишинг ҳам бир пойга.

Умринг кечаётган вақт эса — энг улуғ пойга!

Ҳа, буниси анов-манов пойга эмас. Эгарга михла-

ниб ўтириш керак. Галиянинг ҳалиги гапи тўғри. Бу катта пойгада ютиб чиққан вақти ҳам бўлди, отни унга нисбатан барвақт қамчилаганлар ҳам топилди. Бу кўп ҳам алам қилмайди. Муҳими, қалбинг, умидинг тэпталмаслиги, тулпорда маҳкам ўтиришинг, нигоҳинг эса олдинга — уфққа қадалган бўлиши керак.

Ёмғирнинг сийрак томчилари тезлашди.

Ёмғирнинг шовиллашига қўшилиб қўнғироқчалар жиринглайди.

«Жиринг-жиринг», «жиринг-жиринг...»

Улар нима ҳақдадир ҳикоя қилади.

Ниманидир ёдга солади.

Нимадандир огоҳ этади.

Қаёққадир чорлайди.

Уларнинг овози бир умр тинмайди.

Бир умр...